

Sección de Lingua / Seminario de Onomástica

Toponimia de Ames

Xosé Ramón López Boullón

Colección Terra Nomeada

Asociación Galega de Onomástica

REAL ACADEMIA GALEGA

Xosé Ramón López Boullón

Toponimia de Ames

Edita:

Real Academia Galega

© Real Academia Galega

© Xosé Ramón López Boullón

Fotografía da cuberta:

© Xan G. Muras

Fotografías:

© Colectivo A Rula (petróglypho do monte Castelo e ponte Cabirta)

© Concello de Ames (lugar de Castelo)

© Xosé Ramón López Boullón

Mapa:

© Ángel Duarte Campos

Xeosfera.com

Maquetación:

Real Academia Galega

Impresión:

Lugami Artes Gráficas

Infesta, 96. 15319 Betanzos

ISBN: 978-84-947823-7-4

Depósito Legal: C 167-2019

<https://doi.org/10.32766/rag.339>

**REAL
ACADEMIA
GALEGA**

**Concello
de AMES**

Introdución

O Concello de Ames constituíuse no ano 1835. Son once parroquias as que o integran: Agrón, A Ameixenda, Ames, Biduído, Bugallido, Covas, Lens, Ortoño, Piñeiro, Tapia e Trasmonte; e mais 115 entidades de poboación ou lugares habitados, se tomamos como referencia os núcleos que constan no *Nomenclátor de Galicia* e temos en conta que o topónimo *O Instrumento* está presente en dúas parroquias. Nalgunhas fontes históricas fálase de “10 parroquias propias e unha anexa” porque a de Tapia aparece coa consideración de filial da de Ames. A superficie do termo municipal é de 94 km².

A creación do concello de Ames agrupou freguesías pertencentes a dous arceprestados da administración eclesiástica. As da Ameixenda, Bugallido, Ortoño e Biduído, xunto co anexo de Laraño en Conxo —cando este era municipio—, pertencían ao arceprestado da Rocha. As de Agrón, Ames, Tapia, Covas, Lens, Piñeiro e Trasmonte formaban (xunto con Santa Cristina de Fecha, hoxe pertencente ao concello de Santiago de Compostela) o arceprestado da Maía.

Ames pertence ao Partido Xudicial de Negreira. Linda ao norte co concello de Val do Dubra, ao noroeste co da Baña, ao oeste co de Negreira, ao sur-suroeste co de Brión, ao sur co de Teo e ao leste co de Santiago de Compostela.

O termo municipal de Ames está situado na terra da Maía, un val fértil que foi distrito e arceprestado, coñecido con este nome desde tempos remotos (*Amaeam*, ano 569), un topónimo que serviu de referencia xeográfica no nacemento da urbe compostelá, no século IX “in finibus *Amaea*”. Esta área situábase na antigüidade no territorio dos cáporos. Debe quedar claro desde esta introdución que os topónimos *Ames* e *A Maía*, formalmente semellantes, non teñen relación entre si, proceden de étimos diferentes.

Estas terras foron ocupadas desde a prehistoria e algúns topónimos deste concello son palabras de orixe prerromana. Tal e como sinala Bascuas (2006), “canto máis importante é a realidade física, monte, río, poboación, etc. que recibe un nome, tanto maior será a posibilidade de que ese nome sobreviva a un cambio de lingua”. No transcorrer do tempo, a toponimia é clave para entender o pasado e o presente de Ames: quen foron os seus poboadores, cales os asentamentos habitacionais, a estrutura administrativa, como aproveitaron a terra, a auga, cal era o

seu modo de vida, cales as súas vías de comunicación e todo canto se creou e se identificou no seu territorio.

Son moitas as referencias da pegada prehistórica neste municipio: xacementos, campos megalíticos, poboados castrexos, conxuntos rupestres, mámoas e petróglifos. O achado de restos materiais nos depósitos arqueolóxicos deste concello tamén indica a romanización intensa da zona. Nomes de lugares como *A Mámoa*, en Tapia ou *O Castro*, entre Paramuíño e Coira, evidencian esta realidade. É significativa a presenza de topónimos de orixe prerromana (como *Ames*, *A Maía*, *Oca*, *Ortoño*) ou que conteñen termos de orixe prerromana, se ben os máis deles teñen orixe no latín ou ben naceron xa en lingua galega.

| Petróglifo do Monte Castelo

Na hidronimia, isto é, nos nomes das augas e dos cursos fluviais, consérvanse numerosos vestixios da lingua ou linguas faladas no territorio antes da chegada do latín. Polo regular, os nomes dos ríos de certa importancia adoitan sobrevivir ao longo dos séculos e teñen orixe prelatina. No termo municipal de Ames son bo exemplo os nomes dos ríos *Sar* e *Tambre*, hidrónimos indoeuropeos, ben coñecidos e estudados, emparentados cos nomes de moitos outros ríos de Europa e que se rexistran xa en autores clásicos como SAR, SARIS e TÁMARIS ou TÁMARA. Tamén son de orixe prerromana o topónimo da parroquia que dá nome ao concello, *Ames*, e o nome da comarca ou val da *Maía*, ambos de significado tamén hidronímico. Outras correntes de auga menores teñen en xeral nomes menos antigos, e con frecuencia carecen dun hidrónimo específico e reciben a súa denominación por referencia ao nome do núcleo habitado ou da zona por onde pasan: o rego da *Andoriña*, do *Arneiro*, o rego de *Augapesada*...

A maioría dos topónimos de Ames, como ocorre en toda Galicia, están constituídos por termos que teñen a súa orixe no latín, o que non significa que os topónimos nacesen en latín. O nome dun lugar chamado *Loureiro* é o resultado galego do latín LAURARIU, pero o topónimo puido nacer xa en galego, da mesma maneira

que algúns topónimos que conteñen un termo de orixe prerromana (por exemplo *seara* ou *carballo*) non teñen por que ter orixe moi antiga, pois son palabras que sobreviviron no latín da Gallaecia e despois no galego.

Hai un lugar denominado *Suevos* que indica que aquí se asentou un grupo destes poboadores de orixe xermánica que deron lugar ao reino suevo da Gallaecia (séculos v e vi), no que foi o seu reino durante case dous séculos. A influencia lingüística de suevos e visigodos afectou sobre todo á onomástica persoal, pois achegaron ao repertorio dos nomes persoais moitos de orixe xermánica que séculos máis tarde se puxeron de moda e tamén acabaron deixando pegada nos topónimos procedentes de posesores medievais, como en Framil, de (VILLA) FRAMIRI, a vila ou posesión agrícola dun individuo chamado *Framiro* (*Framirus*), un nome de orixe xermánica.

A influencia cultural e lingüística árabe ou andalusí, que afectou outras zonas peninsulares entre os séculos VIII e XV, foi escasa no noroeste e os arabismos presentes no vocabulario galego chegaron nos máis dos casos por vía indirecta, a través do castelán. Un arabismo usual como *aldea* só se documenta tardiamente en textos galegos medievais, de xeito que tamén han de ser relativamente tardíos, do século XV ou posteriores, os topónimos que o conteñen. No concello de Ames témolo no lugar *Aldea Nova* e mais en partes de aldea ou barrios, como *A Aldea Grande*, *A Aldea de Abaixo*, *A Aldea do Monte* ou *A Aldea do Norte*.

A maior parte dos topónimos correspondentes a entidades de poboación xa estaban consolidados na Idade Media. Os núcleos que son continuación de antigas *villae* ou explotacións agrícolas tardorromanas ou altomedievais incrementaran a súa poboación (en orixe foran unha soa familia propietaria e o seu servizo) e andando o tempo funcionan como un centro que orixina nas inmediacións novos núcleos habitados, en ocasións denominados *casal* ou *vilar*, como satélites do núcleo orixinario. Tamén estaba xa consolidada na Idade Media a maior parte da rede viaria local, articulada arredor do Camiño de Santiago e do Camiño a Fisterra, continuación dun trazado viario romano que converte o concello de Ames nun lugar importante de tránsito. A principal rede viaria medieval segue a ser a vía romana que conecta os principais centros do poder, as antigas *Bracara*, *Tude*, *Iria*, *Lucus*, *Auria*, *Aguas Flavias* ou *Asturica*, convertidas en centros de poder eclesiástico. A vía romana XIX, da época de Augusto, que ía de Braga a Astorga e está descrita no itinerario de Antonino, atravesaba o territorio do actual concello de Ames cruzando desde as Torres de Altamira en dirección sueste-noroeste, pasando polos arredores de Bugallido e os lugares de Castrigo, Pousada, Augapesada, Ames, Pedrouzos, Vilar, Barouta, Mámoa, Tapia, Piñeiro, Vilaverde, Fernande e Balindo.

A toponimia permite seguir o trazado dos camiños antigos, de pé ou de ferradura, dos camiños reais, por onde transitaban carruaxes, animais, arrieiros e viaxeiros. No transcorrer do tempo, uns lugares aséntanse e acomódanse aos camiños antigos e aos camiños secundarios que os unen con outras comarcas, vilas e aldeas próximas, como é o caso de *Sura*, na vía que unía Santiago con Portomouro. Nomes de lugares como *Carreira* en Ames e *A Rúa* en Piñeiro ou microtopónimos

como *O Camiño Real do Marco*, *A Pista de Sura*, na Ameixenda; *O Camiño dos Arrieiros*, en Bugallido; *A Calzada do Muíño da Devesa*, en Ames, permiten identificar as vías de comunicación, revelan a súa antigüidade e informan do tipo de vía e dos lugares que comunican. Tamén son boas referencias viarias os topónimos que conteñen palabras como *porto*, *portela*, *portelo*, *paso*, *ponte*, *pontella* etc. e fan referencia a significados como ‘vao (nun curso fluvial)’, ‘abertura nun valo’, ‘entrada do monte’, ‘vía ou camiño para cruzar un regueiro’... (véxase a entrada *Porto Menlle*).

A construción da estrada de Santiago a Noia na década de 1860 condicionou a demografía posterior do municipio e favoreceu especialmente o crecemento dalgúns dos núcleos habitados logo de modificar o trazado do antigo Camiño Real entre Santiago e Bertamiráns, a capital do concello. Fontes cartográficas como os mapas do arcebispado de 1830 ou o de Fontán de 1845 permiten observar a rede viaria anterior a esa construción, o trazado dos camiños e os lugares por onde pasaban.

No relevo do territorio municipal de Ames predominan as terras fértiles de val con elevacións de montes cunha altitude próxima aos 400 metros (*O Espiño*, 425 m, *Pedrouzos* 385 m, *Ventosa*, 376 m) “que se dispoñen en dúas aliñacións paralelas e case en sentido norte-sur, separadas polo bloque fundido na era terciaria da fosa tectónica Carballo-Tui”, como se describe na *Enciclopedia Galega*.

* * *

Desde a Idade Media ata o século XIX estas terras foron dominio de señorío eclesiástico e laico. Os principais señores da terra eran a mitra e o cabido composteláns, os mosteiros e a Casa de Altamira. O mosteiro de Toxos Outos, polo seu extenso dominio, contaba con moitas propiedades no territorio deste municipio e a súa colección documental constitúe unha das principais fontes empregadas neste traballo, xunto cos arquivos da Catedral de Santiago e da Universidade compostelá.

As terras do actual concello de Ames distribuíanse no Antigo Réxime en catro xurisdicións pertencentes á provincia de Santiago: Altamira, Dubra, A Maía e o Xiro da Rocha. O arcebispo de Santiago exercía señorío nestas dúas últimas. Á do Xiro da Rocha (que incluía territorio dos actuais concellos de Ames, Teo, Santiago de Compostela e Padrón e contaba coa Fortaleza da Rocha) pertencían as parroquias da Ameixenda e Biduído. As de Ames e Covas pertencían á xurisdición da Maía. Hoxe o Xiro da Rocha e A Maía continúan a formar parte da administración eclesiástica como arciprestados.

A metade das parroquias do concello pertencían no Antigo Réxime á xurisdición de Altamira, de señorío laico exercido pola Casa de Altamira, poderosa estirpe da nobreza local con pazo en Santiago de Compostela e castelo fortaleza en Brión, hoxe en ruínas e coñecido como *As Torres de Altamira*. A historia medieval das terras de Ames, como doutras áreas da antiga provincia de Santiago, estivo marcada polos enfrontamentos e disputas entre o arcebispo compostelán e a Casa

de Altamira, condado de Altamira desde que Henrique IV lle concedeu o título en 1455 a Lope Sánchez de Ulloa e Moscoso. A xurisdición de Altamira estaba delimitada por un muro que aínda se conserva nalgúns tramos do concello; incluía as parroquias de Agrón, Bugallido, Lens, Ortoño e Trasmonte.

No norte do termo municipal, a freguesía de Piñeiro pertencía á veciña xurisdición de Dubra, de señorío da Casa de Graxal (ou de Montaos ou de Alcañices, dependendo do momento histórico), o mesmo que a parroquia actual de Tapia, que era polo tanto de señorío laico ao tempo que na administración eclesiástica tiña por matriz unha parroquia de señorío arcebispal. O resto da xurisdición de Dubra constituíu no século XIX o concello chamado de Buxán (nome dunha das xurisdicións que o integraron), que no século XX mudou dúas veces de nome ata o actual de *Val do Dubra*.

Desde o século XIX a poboación estivo sometida á influencia da proximidade de Santiago. A mediados do século XX unha vaga de emigración provocou o descenso demográfico en toda a comarca e unha etapa de despoboamento xeneralizado. A agricultura entra en crise, o cal favorece o abandono da unidade familiar na procura de traballo que se ofrece fóra, nas cidades ou na emigración. A cidade de Santiago, amais das funcións tradicionais (universitaria, relixiosa, sanitaria), adquiriu coa capitalidade da Comunidade Autónoma de Galicia en 1981 a función política e administrativa, o que reverteu a tendencia demográfica dos concellos inmediatos que, como Teo e Ames, experimentaron un forte incremento da súa poboación. A área urbana compostelá expándese e orixina unha poboación neorrural ou periurbana que se asenta nos concellos limítrofes. No concello de Ames rexístrase unha evolución positiva de poboación repartida de xeito desigual nas súas parroquias. Na actualidade Ames ten arredor de 30.000 habitantes. As localidades máis habitadas son O Milladoiro, con máis de 12.000 e Bertamiráns, con máis de 8.000.

* * *

Malia a súa enorme variedade, os topónimos responden a un número reducido de motivacións, o que permite asocialos en grupos ou clases, como a dos hidrotopónimos ou topónimos relativos ás augas (*Augapesada, Sar, Tambre, Ames, A Maía*) e a dos hodotopónimos ou topónimos relativos ás vías de comunicación (*Carreira, Ponte, Porto Menlle, A Rúa...*).

Son tamén abundantes os orotopónimos ou topónimos relativos ao relevo (*Covas, Montemaior, Sorribas, Outeiro, Trasmonte...*) ou á constitución do terreo (*Barreiro, Pedrouzos, O Pedregal, Lapido*).

Un grupo significativo é o dos antropotopónimos ou topónimos formados a partir dun nome persoal, as máis das veces correspondentes a posesores medievais: *Arufe, Fernande, Fraíz, Framil, Guimaráns, Menlle, Mourigade, Piñor, Proupín, Sisalde, Sandar, Ventín...*

Igualmente produtivas son as motivacións relacionadas coa flora e a vexetación, que dan orixe aos chamados fitotopónimos: *A Ameixenda, Biduído, Bugallido, Carballido, Castiñeiro, A Folgueira, Loureiros, Maceira, Piñeiro...*

Os zootopónimos fan referencia ao mundo animal: *Andoriña, Galiñeiro, Mar de Ovellas, a ponte Cabirta...*

| A ponte Cabirta

Os haxiotopónimos son os nomes de lugar constituídos por nomes de santos ou en xeral motivados pola relixión e os cultos relixiosos. O nome máis repetido neste campo en toda Galicia é *A Igrexa*, forma do galego estándar que convive con resultados populares como *Eirexa, Eirexe* e variantes (como a que rexistramos en microtopónimos como *As Cortiñas da Eirexe*, en Covas). No territorio do termo municipal de Ames está moi presente o patrimonio eclesiástico: igrexas, capelas e ermidas, como as de San Amaro en Barouta, a de San Marcos en Ames, a de Santo André en Biduído, a da Nosa Señora do Carme ou simplemente O Carme no Outeiro, Bugallido, a da Madalena no Milladoiro, o santuario da Nosa Señora do Corpiño en Oca, a de San Xoán en Pousada, Ames, a capela da Mercé, en Lapido, Ortoño, ou a de María Magdalena en Vilouta. As advocacións relixiosas identifican cada unha das parroquias pero só en ocasións forman parte do nome e constitúen un haxiotopónimo, como *Sanamede*, en Piñeiro. Tamén é haxiotopónimo *O Santo*, en Ortoño, que elide o nome persoal.

Numerosos e variados son os topónimos motivados polas actividades humanas e os modos de asentamento da poboación: *Casanova, A Condomiña, Castelo, Pazo, Vilar...* As actividades agrícolas deron orixe a moitos nomes de lugar, especialmente na microtoponimia, onde son comúns os nomes que conteñen termos como *agro* e *agra, cortiña, curro, eira, tallo* etc., aínda que non sempre asoman nos nomes dos núcleos de poboación, o obxecto deste estudo. Topónimos como *Paramuíño* ou *Os Batáns* conteñen referencia a artefactos; *Ferreiros*, á actividade ou oficio dos habitantes.

Algúns topónimos de Ames deron orixe a antropónimos familiares ou serviron para denominar estirpes fidalgas, como a *Casa de Sandar*, estudada por Pérez Costanti en *Linaxes Galicianos*. Outras casas señoriais do concello son as de Lens e de Leboráns. O Pazo de Quintáns é coñecido tamén como *Casa de Baladrón* ou *dos Baladrón*, polo apelido dos propietarios. O outro pazo salientable é o *Pazo da Peregrina*, que recibe o nome pola capela que ten no interior, dedicada a esta advocación mariana.

Moitos dos rexistros antigos dos topónimos que citamos neste traballo tomámoslos do seu uso en cadeas onomásticas, onde o topónimo funciona como apelido toponímico que indica orixe ou procedencia: *Johannes Didaci de Sendar*; *Petrus Conde de Gamazanes* (1215, *Tombo de Toxos Outos*); *Ares Pérez da Barouta* (1435 AHUS); *Martín Rodrigues de Lama* (1391, AHUS); *Gregorio de Framil* (1531, AHUS) etc.

* * *

A lingua do concello de Ames encádrase, segundo o mapa establecido por Fernández Rei (1990), no bloque occidental, na área fisterrá, e dentro desta na subárea Tambre. Os seus trazos característicos maniféstanse tamén na toponimia:

- Resultado *-an* para os sufixos latinos *-ANU* e *-ANA* (*o irmán, o chan, a irmán, a man, a mazán*). Non obstante, na microtoponimia atopamos algúns exemplos coa solución *-ao*, como en *Meao*, *O Monte Meao* ou *Miao* (< lat. *MEDIANU*) en Balindo, Piñeiro, e mais *O Fontao* e *O Campo do Fontao* (< lat. *FONTANU*), no mesmo lugar, que talvez conservan solucións antigas, aínda que non podemos descartar que nalgún destes casos a solución en *-ao* corresponda a un apelido de propietario, como quizais sucede nun *Camiño dos Chaos* (< lat. *PLANOS*) en Firmistáns (Bugallido) e *O Lombao* (Covas).
- Plural en *-ns* das palabras rematadas en *-n*, como en *camión, camiós*. Vemos esta terminación en topónimos como *Os Batáns*, *Bertamiráns*, *Capeáns*, *Caroubáns*, *Firmistáns*, *Fondóns*, *Gasamáns*, *Guimaráns*, *Quintáns*, *Quistiláns* etc.
- Tendo en conta o precedente, na lingua de Ames conflúen nun único resultado *-ans* varios sufixos latinos: por unha banda *-ANIS* e *-ANES* (que forman topónimos a partir dun nome persoal de posesor medieval, como en *WIMARANIS* ou *WIMARANES* > *Guimaráns*) e por outra *-ANAS* (*QUINTANAS* > *Quintáns*) e *-ANOS* (*FROMISTANOS* > *Firmistáns*, xente procedente de Frómista). Deste xeito, en tanto non dispoñamos de suficientes rexistros medievais en latín, para un topónimo como *Bertamiráns* podemos afirmar sen dúbida que ten orixe nun nome persoal medieval *Bertomirus*, mais non sabemos se foi directamente, a partir das formas *BERTOMIRANIS* ou *BERTOMIRANES* aplicadas á propiedade ou aos descendentes dun individuo chamado *Bertomiro*, ou se foi indirectamente e o topónimo vén de *BERTOMIRANOS*, polo que en orixe designaría xente procedente dun lugar chamado *Bertomil*, un topónimo orixinado a partir do xenitivo en *-i* (*BERTOMIRI*) dese mesmo nome persoal.

- Plural en *-ais* para substantivos acabados en *-al*, formados co sufixo colectivo correspondente ao latín *-ale*: *Novais*, pl. de *noval*. É resultado máis conservador que o usual na fala, onde fôra de casos particulares (*dous reás*) forma o plural coma no castelán (*os animales*). Na microtoponimia do territorio de Ames repítense os exemplos: *Os Carrais*, *Os Casais*, *Os Roxais*, *Os Agrais* (Bugallido).
- A fala de Ames, coma o resto do galego occidental, caracterízase pola presenza de gheada e de seseo, aínda que non se rexistren na escrita: *Agrón*, *Guimaráns*, *Salgueiro*, *O Pazo*, realízanse como *Aghrón*, *Ghimaráns*, *Salgheiro*, *O Paso*.

Outros trazos presentes na lingua da toponimia de Ames, compartidos co galego doutras áreas, son os seguintes:

- Vacilación das vogais átonas. Apréciase máis na microtoponimia, onde son frecuentes as alternancias de *e/i* e de *o/u*: *Correlos* en Frenza / *Currelo* en Covas; *O Currucho* e *O Corrochiño* en Agrón; *A Millarada* e *O Quenllo das Millaradas* en Framán, Bugallido / *A Millerada do Souto*, en Castiñeiro de Lobo. Tamén se advirte labialización ou alteración en */o/* do */e/* átono en contacto cunha consoante labial en palabras como *devesa*, que se realiza como *Dovesa* en topónimos como *A Devesa do Rei*, entre Gasamáns e Trasmil (topónimo recollido no *Proxecto Toponimia de Galicia* como “A Dovesa do Rei”, de acordo coa pronuncia común local).
- Perda dunha sílaba por síncope da vogal átona (*Curuxeiras* / *Cruxeiras* en San Tomé de Ames).
- Os complementos *de Arriba* e *de Abaixo* dalgúns compostos alternan con *de Riba* e *de Baixo*, con aférese da vogal inicial, que nalgúns casos constitúe a forma maioritaria ou exclusiva do topónimo (por exemplo, na Ameixenda).
- En casos como *A Grela*, que constitúe un diminutivo de *agra*, deglutínouse a vogal inicial e confundíuse co artigo (*Agrela* / *A Grela*), o mesmo fenómeno que se produciu en *Amaea* > *Amaía* > *A Maía*.
- Entre os fenómenos relativos ás consoantes, amais da gheada e dos seseo, hai alteracións por fenómenos de asimilación e disimilación como en *Lamela* / *Namela* na microtoponimia da zona. Ocorre tamén no haxiónimo correspondente a San Mamede, en Piñeiro, pronunciado *Sanamede*.

Polo que respecta ás grafías, destaca a vacilación que observamos na tradición escrita para topónimos como *Covas*, *Ventín*, *Biduído*, que se rexistraban indistintamente con *b* ou con *v* antes da fixación destas formas como oficiais no *Nomenclátor de Galicia* (2003). O nome da *Maía* rexistrábase no pasado cun *-h-* intervocálico para indicar que as vogais separadas por esa letra pertencían a sílabas diferentes (hoxe indícase co acento gráfico).

Este estudo ocúpase principalmente da toponimia dos núcleos de poboación, pero non podemos esquecer a enorme riqueza da chamada microtoponimia, que debe ser igualmente preservada e respectada. Os nomes de regatos, de leiras, de penedos, de montes ou de camiños son tamén parte integrante do noso patrimonio inmaterial, a parte máis ameazada polas profundas transformacións sociais e demográficas das últimas décadas, acompañadas dunha desafortunada transformación urbanística que estragou o hábitat coa especulación do solo, desvirtuando en moitos casos a paisaxe e as estruturas tradicionais nunha contorna natural de grande beleza como é a de Ames. Ramón Lorenzo (2008), veciño de Eirapedriña, lamenta esa ameaza:

É unha pena que de moitos topónimos menores, referidos a leiras e cortiñas non quede rastro e que pouco a pouco vaian desaparecendo todos. A concentración das leiras e o abandono do monte tamén levou a que se descoidasen e mesmo desaparecesen algúns regos centenarios, algunha presa, os cómaros, os muros, moitos camiños de carro ou algunhas corredoiras, todo o que os nosos devanceiros crearon sabiamente e coidaron con sabia devoción.

Agradecementos

De meu pai herdei o amor pola nosa cultura. Miña nai foi quen de facer posible que non quedase orfo de tan fondo sentimento. Eles naceron nesta terra que herdou un tesouro de identidade, de memoria, un legado que testemuña o relato da nosa vida, e nela xa repousan.

Nado na cerna de Compostela, nunha rúa que leva o nome dunha das portas da cidade, a vida puxo preto de min persoas coas súas virtudes e talentos propios, que sempre me alentan para proseguir na tarefa emprendida. O tempo e a filoloxía ofrecéronme a oportunidade de formar parte do *Proxecto Toponimia de Galicia* e compartir vivencias e aprendizaxe con compañeiras e compañeiros no campo da toponimia. Con eles e elas e cos centos de persoas que, en varios concellos como o de Ames, nos transmitiron o valor dos nomes de lugar.

Desde rapaz algunhas das aldeas do concello de Ames foron lugares de boas amizades familiares e de frecuentes visitas. E neste concello, ademais, vivín dez anos.

Por todo o dito, quero agradecer este traballo a quen fixo posible que nacesse nesta terra. Á Asociación Galega de Onomástica e á Real Academia Galega pola oportunidade que me dan de colaborar nesta colección e formar parte desta *Terra nomeada*.

A Gonzalo Navaza, a Luz Méndez e a Antón Santamarina pola confianza e a atención prestada para orientaren as miñas dúbidas.

Grazas ao Concello de Ames e ao Colectivo A Rula pola súa aposta por dar a coñecer o patrimonio material e inmaterial do seu territorio, pola información facilitada e polas fotografías cedidas do lugar de Castelo, A Ponte Cabirta, A Ponte Maceira e o petróglifo do Monte Castelo.

Finalmente, quero darlle as grazas a Manuel Seijas, presidente da Asociación de Veciños Pedra do Fuso, quen puxo tempo e vontade para me buscar informantes que me acompañaron e axudaron a coñecer mellor cada unha das parroquias.

Explicación dalgúns termos

aférese: s.m. Perda dunha vogal en posición inicial de palabra.

antropotopónimo: s.m. Nome de lugar con orixe nun antropónimo ou nome de persoa (*Mourigade, Ventín...*).

asimilación: s.f. Modificación dun son para asemellalo ou igualalo a outro da mesma palabra (*Coruxeira > Curuxeira*).

corónimo: s.m. Tipo de topónimo que designa unha entidade superior a un núcleo de poboación; isto é, un país, territorio, bisbarra, xurisdición ou outras.

deglutinación: s.f. Separación da vogal ou da sílaba inicial dunha palabra porque se interpreta como artigo (EPISCOPUM > *obispo* > (*o*) *bispo*).

disimilación: s.f. Modificación dunha articulación ou son para diferencialo doutro semellante que se encontra en contacto ou a pouca distancia (*Lamela > Namela*).

étimo: s.m. Palabra que se considera orixe doutra. O latín CUSTODIA é o étimo do topónimo *Costoia*. Cando se propón como étimo unha palabra hipotética, da cal non hai constancia escrita de que existise, indícase facéndoa preceder dun asterisco (*).

etimoloxía: s.f. Disciplina lingüística que estuda a orixe e a historia da forma e o significado das palabras. / Orixe e evolución dunha palabra.

fitotopónimo: s.m. Topónimo que fai referencia á vexetación.

gótico: s.m. Lingua da rama do xermánico oriental que falaban os godos.

haploloxía s.f. Fenómeno fonético que consiste nunha síncope silábica; isto é, dúas sílabas iguais ou moi parecidas redúcense a unha soa (*Cividade > Cividá*).

haxiotopónimo: s.m. Topónimo que se refire a un santo ou santa.

hidrotopónimo: s.m. Topónimo constituído por termos que fan referencia ás augas.

hodotopónimo: s.m. Topónimo viario, topónimo constituído por termos que fan referencia ás vías de comunicación e camiños.

metátese: s.f. Alteración da posición dun son dentro da cadea fónica; é moi común a metátese de r (*cabra > craba > castro > crasto*).

microtoponimia: s.f. Tamén denominada *toponimia menor*. Conxunto dos nomes que designan calquera elemento xeográfico ou lugar non habitado, por oposición á toponimia maior que sería a dos nomes das entidades de poboación.

orotopónimo: s.m. Nome de lugar que fai referencia ao relevo do terreo.

poseedor: s.m. O que posúe, propietario. O topónimo de poseedor é aquel que contén o nome persoal, de orixe latina ou xermánica, dun antigo propietario das terras.

síncope: s.f. Desaparición dun son vocálico no interior dunha palabra (*Coruxeiras* > *Cruxeiras*).

xentilicio: s.m. Nome dado aos habitantes dun lugar, habitualmente formado por derivación a partir do topónimo: *Maián* é o xentilicio da Maía; os da Maía son *maíáns*.

zootopónimo: s.m. Nome de lugar que contén un nome de animal (*Andoriña*, *Galliñeiro*).

Parroquias e lugares do concello de Ames

Esta é a relación das parroquias e os lugares do concello de Ames, por orde alfabética, tal e como aparecen no *Nomenclátor de Galicia* (2003) que recolle a toponimia oficial. Indícanse en cursiva aqueles nomes que se modificaron, conforme á proposta feita polo Seminario de Onomástica da Real Academia Galega; o próximo *Nomenclátor* recollerá a nova forma, de acordo coa pronuncia e o uso local.

Agrón (San Lourenzo)

Arufe
Calo
Ferreiros
Galiñeiro, O
Garea, A
Gasamáns
Igrexa, A
Insua
Novais
Pazo, O
Piñor
Ponte Maceira, A
Ponte Nova, A
Sandar
Trasmil

Ameixenda, A (Santa María)

Ameixenda, A
Cortegada
Folgueira, A
Mercuto, O
Montemaior
Quintáns
Sura
Vilar, O

Ames (San Tomé)

Augapesada
Barouta
Carreira
Castelo
Castiñeiro de Lobo
Cruxeiras
Lamas
Oca
Outeiro
Padrón
Pedras
Pedrouzos
Pegariños
Pousada
Proupín
Quintáns
Seares de Abaixo
Seares de Arriba
Vilar

Biduído (Santa María)

Biduído de Abaixo
Biduído de Arriba
Casanova
Coira

Costoia
 Fraíz
 Framil
Grela, A
 Igrexa, A
 Milladoiro, O
 Moniña, A
 Paramuíño
 Raíces
 Ventín

Bugallido (San Pedro)

Barreiro
Buceleiras
 Eirapedriña
 Firmistáns
 Framán
 Guimaráns
 Instrumento, O
 Mourigade
 Outeiro, O
 Quistiláns
 Tarrío

Covas (Santo Estevo)

Capeáns
 Caroubáns
Casas do Monte, As
 Covas
 Igrexa, A
 Lombao, O
 Loureiros
 Ventosa

Lens (San Paio)

Lens
 Miso

Ortoño (San Xoán)

Aldea Nova
 Bertamiráns
 Cantalarrana
 Carballido
 Casaliño

Castrigo
 Condomiña, A
 Cortes, As
 Igrexa, A
 Instrumento, O
 Lapidio
 Maguxe
 Ortoñiño
 Pedregal, O
 Punxeiras Altas, As
 Punxeiras Baixas, As
 Santo, O
 Sisalde
 Tarroeira, A

Piñeiro (Sanamede)

Balindo
Covas, As
 Fernande
Rúa, A
Sanamede
 Vilaverde

Tapia (San Cristovo)

Frenza
 Mámoa, A
 Vilouta

Trasmonte (Santa María)

Burgueiros
 Carballo
 Leboráns
 Portanxil, O
 Reino
 Salgueiro
 Sorribas
 Suevos
 Trasmonte

Outros topónimos estudados

Andoriña, A (rego)
Batáns, monte dos
Cabirta (ponte)
Espinho, O (monte)
Guertambres (tramo de río e terras)
Maía, A (comarca, val)
Mar de Ovellas, O (monte, costa)
Porto Menlle (monte)
Riamonte (río)
San Amaro (capela)
Sar (río)
Seidón (lugar antigo de Biduído)
Tambre (río)

Agrón (San Lourenzo)

Parroquia

A parroquia de Agrón era unha das pertencentes á antiga xurisdición de Altamira, xunto con Bugallido, Lens, Ortoño e Trasmonte. O seu santo titular é san Lourenzo, nome procedente do xentilicio latino LAURENTIUS, derivado de *laurus* ‘loureiro’ ou da cidade de LAURENTUM, no Lacio; é un dos santos máis antigos no culto hispánico, avogado contra as queimadelas.

Agrón é topónimo único en Galicia. As atestacións medievais obrigan a descartar calquera relación con *agro*, malia a aparencia. A parroquia aparece mencionada como *ecclesia Sancti Laurencii de Ogrom, de Ogron* ou *Ogrone* en documentos de Toxos Outos dos séculos XII e XIII. A forma con *a-* inicial documéntase desde o século XIV: *Agrón* (ano 1352, citada por Navaza), *igleja de Ssam Lourenço d’Agrón* (ano 1390, Tenzas Santiago, TMILG). En documentos dos séculos XV e XVI do Arquivo Universitario e do Arquivo da Catedral de Santiago seguimos atopando rexistros con *o-* inicial e tamén unha terceira variante monosílaba (*Gron*) por deglutinación desa inicial interpretada como artigo:

San Lorenço de *Gron* (1456, 1507), San Lourenzo de *Gron* (1456), tiene mas su señoría eno *Gron* (1528, Casa Altamira), Sant Lorenço do *Gron* (1528), d’*Ogron* (1531).

A alteración de *Ogrón* en *Agrón* viuse favorecida pola interferencia da familia léxica de *agro*, moi presente na toponimia da zona, como é o caso do topónimo comentado na entrada *Grela, A*.

Atendendo ás formas documentadas, e descartada a relación con *agro*, para a etimoloxía deste topónimo son verosímiles dúas hipóteses. A primeira é que *Agrón* / *Ogrón* teñan relación coa raíz indoeuropea OK-, AK- ‘puntiagudo, cortante, anguloso, aguzado’, de onde veñen tamén o latín *acies* ‘punta’, *acer* ‘afiado, cortante, penetrante’, *acus* ‘agulla’, e no grego *akros* ‘punta, cume, curuto’. É a mesma raíz prerromana presente no topónimo *O Grove* (< *Ogrove* < *Ocobre* ‘o castro da punta’). O topónimo podería ter así orixe nun étimo prerromano *OKR-ÖNE ou

*OKR-ŌNO ou semellante, e o seu significado sería oronímico, aplicado a un ‘lugar elevado’, a un ‘outeiro’, un ‘curuto’, un ‘penedo’, unha ‘punta’. De feito, *Agrón* atópase nun lugar elevado e ten un orotopónimo identificador que é *O Monte de Agrón*, que reforza esta idea; a maioría das aldeas da parroquia, agás A Ponte Maceira, A Ponte Nova e Insua, están en zonas de monte, elevadas.

A segunda hipótese é que detrás deste nome estea un nome persoal, non sabemos se de orixe prerromana galaica ou traído polos romanos, quizais da mesma familia onomástica do antropónimo galo *Ogron* / *Ogroniu*, de uso confirmado en áreas célticas e celtibéricas de Hispania, tal e como estuda Lourdes Albertos. Neste caso *Agrón* sería un topónimo de posesor.

Igrexa de
San Lourenzo de Agrón

Aldea Nova

Lugar da parroquia de Ortoño

O *Nomenclátor de Galicia* (2003) só recolle no concello de Ames unha entidade de poboación que contén o substantivo *aldea* no seu nome, *Aldea Nova*. Este é un nome de nova creación e de significado transparente que se lle impuxo a unha urbanización comezada a construír na década de 1980 no Monte dos Batáns e que adquiriu categoría de entidade de poboación. Neste monte sitúase o linde dos termos municipais de Santiago e Ames, marcado cun muro divisorio que aínda se conserva onda a estrada AC543, na Estibada dos Batáns.

O substantivo *aldea* chegou ao galego desde o árabe andalusí *adḍāya* ‘pequeno lugar sen xurisdición propia’, posiblemente a través do castelán e en datas relativamente tardías, polo que os topónimos galegos que o conteñen (case douscentos lugares, segundo o *Nomenclátor*) naceron a finais da Idade Media ou en época posterior.

Este substantivo repítese noutros oito topónimos de Ames formando un composto onde o segundo elemento é un complemento precedido da preposición *de*: *A Aldea de Abaixo* e *A Aldea de Arriba*, partes de Leboráns (Trasmonte); *A Aldea de Abaixo* e *A Aldea de Arriba*, partes de Suevos (Trasmonte); *A Aldea de Abaixo* e *A Aldea de Arriba*, partes de Ventosa (Covas); *A Aldea do Monte*, parte de Casaliño (Ortoño); *A Aldea do Norte*, parte de Oca (Ames).

A Aldea Grande, na parroquia de Piñeiro é unha segunda denominación que remite ó conxunto dos lugares da Rúa e das Covas como se fosen unha soa entidade.

Ameixenda, A (Santa María)

Parroquia e lugar

O topónimo *A Ameixenda* designa indistintamente a freguesía e unha pequena aldea que conserva o seu aspecto tradicional e cuxas casas se foron espallando ao longo do camiño. Este segue o trazado da antiga vía romana e o Camiño Real que unía Santiago coa ponte de Portomouro. Permanece un vestixio deste camiño na corre道ira fonda que discorre entre O Mercuto e a estrada xeral. Os conxuntos megalíticos existentes na Ameixenda son testemuño de que o seu territorio estivo habitado desde tempos remotos; é paisaxe con longa historia e prehistoria.

Segundo o *Nomenclátor de Galicia*, a parroquia conta con oito núcleos de poboación: A Ameixenda, Cortegada, A Folgueira, O Mercuto, Montemaior, Quin-táns, Sura e O Vilar. A advocación actual é santa María, mais a documentación histórica parece mostrar que no pasado foi santa Mariña ou houbo vacilación entre ambas, non tanto por cambio de advocación como por unha arraigada tradición que interpretaba o nome *Mariña* (con orixe no latín *MARINA*, feminino do adxectivo latino *marinus* ‘do mar’) coma se fose variante ou forma hipocorística de *María* (nome de orixe hebrea).

Do culto de santa Mariña na parroquia da Ameixenda temos noticia na documentación relativa a unha fundación monástica no lugar, no século VIII ou no IX, que tamén exemplifica como as terras dos bispados galegos de Iria e Lugo se converteron nese tempo en refuxio de hispanogodos procedentes da España musulmá, o que provocou un incremento da poboación rural, fundación de novas *villas* e restauración doutras máis antigas, segundo expón López Alsina en *La ciudad de Santiago de Compostela en la Alta Edad Media*. Neste caso trátase dun tal Recesvindo e a súa muller Egila que chegaron a poboar Galicia instalados nalgún lugar próximo á actual parroquia da Ameixenda. López Ferreiro, que refire o feito na súa historia da igrexa compostelá e o data entre os reinados de Afonso I (739-756) e Froila (756-768), dá unha explicación etimolóxica do topónimo que nomea a parroquia:

donde probablemente habría habido alguna antigua villa romana, a la sazón del todo abandonada, y que desde entonces, si es que ya no lo tenía de antes, tomó el nombre de *Amexeneta* (Ameixenda), por las muchas ciruelas (en gallego *ameixas*) que en ella se daban...

Ambos cónxuxes, cumprindo os desexos da súa filla Calatrudia, edificaron para ela unha igrexa dedicada a santa Mariña e santa Eulalia, dotándoa de todo o necesario para o culto e con suficiente facenda e monxes que a administrasen e servisen. Naquel mosteiro recluíuse Calatrudia para non abandonalo nunca e mandou que a sepultasen ao pé dos seus muros. Vencéllase con ese mosteiro un sartego antropomorfo aparecido cando arranxaron os muros da igrexa parroquial e, probablemente, unha lápida de estola que se atopou nas obras de ampliación da estrada a Bertamiráns nun predio particular e que foi reutilizada na entrada dunha leira.

O mosteiro desapareceu xa na Idade Media e os seus bens pasaron a San Martiño Pinario. Outras zonas da parroquia da Ameixenda pertenceron a San Paio de Antealtares e tamén tiveron foros nesta freguesía o cabido de Santiago e o mosteiro de Santa Clara, no lugar de Sura, principalmente.

Dispoñemos de rexistros escritos do topónimo desde a época medieval, coma os seguintes:

ecclesie de *Ameyxeeda* [...], casale de *Ameyxeeda* (1269), *Ameyxeenda* (1348), hũu cassal ãna *Ameyxeenda* (1390).

Desde o século XVI xa se rexistra habitualmente coa grafía actual:

Santa Mariña d' *Ameixenda* (1591), *Ameyxenda* (1599), Santa Mariña de *Ameixenda* (1599, ACS).

Igrexa de Santa Mariña
da Ameixenda

O topónimo procede efectivamente de AMEXENĒTA, latín (D)AMASCENĒTA, derivado de DAMASCENA co sufixo colectivo -ĒTA. O nome galego da froita, *ameixa*, deriva en última instancia do xentilicio latino da capital de Siria, pois considerábase orixinaria dese país: DAMASCĒNA PRŪNA ‘ameixa de Damasco’.

O nome do lugar e da parroquia serven tamén para denominar o muíño da *Ameixenda*, de interese etnográfico, e a serra da *Ameixenda*, cordal montañoso que linda ao norte, no río Tambre, coas pontes de Portomouro e de Albar e ao sur co concello de Santiago.

O *Nomenclátor de Galicia* recolle, ademais do topónimo de Ames, *Ameixenda* (sen artigo), no concello de Ponteceso, e dous núcleos de poboación *A Ameixenda*, en Cabana de Bergantiños e en Cee. Na fala deste lugar de Ames é habitual que digan “é da Ameixenda” ou “está na Ameixenda” polo que se propuxo a inclusión do artigo para próximas edicións do *Nomenclátor*.

Ameixenda é tamén un apelido de orixe toponímica, con máis de 200 persoas portadoras en Galicia, a maioría cunha variante castelanizada *Ameijenda*. En Ames non se rexistra. Presenta a máxima densidade de portadores no concello de Cabana de Bergantiños, de onde deducimos que o topónimo *A Ameixenda* dese concello foi o principal foco produtor do apelido.

Ames (San Tomé)

Concello e parroquia

Ames, que no Antigo Réxime era unha das freguesías que formaban a xurisdición da Maía, de señorío arcebispal, deulle nome ao concello constituído en 1835 e foi sede da casa consistorial durante o século XIX. A comezos do XX a capital trasladouse durante un tempo a Bertamiráns, Ortoño, para regresar outra vez ao lugar de Augapesada, Ames. No ano 1970, a casa do concello e a capital municipal estableceronse novamente en Bertamiráns.

Segundo a *Historia Compostellana*, a igrexa de San Tomé de Ames foi reconstruída e consagrada polo arcebispo Xelmírez cara ao ano 1106.

Certa tradición culta, difundida entre outros por Carré Aldao no primeiro volume da *Geografía General del Reino de Galicia*, de Carreras Candi (1929), supoñía unha relación etimolóxica entre o nome de *Ames* e o da *Maía*, baseándose na semellanza coas formas históricas do nome da comarca: *Amaea*, *Amaía*. A documentación histórica contradí esa relación, pois desde o século XII hai abundantes testemuños do topónimo *Ames*, que aparece en latín no *Tombo de Toxos Outos* como “Sancti Thome apostoli de *Oliames*” (1143); de *Oyames* (1154), de *Oiames* (1182) etc. No século XIII seguen atestándose as formas *Oiames* e *Oyames* en latín e en galego. No XIV rexistrámolo por primeira vez como *do Ames*, pero a forma e grafía actuais só se xeneralizan a partir do XVII. Nas *Memorias del arzobispado de Santiago* (1607), o cardeal Del Hoyo titula *San Thome de Ames (cabeza)* o informe dedicado a esta parroquia, pero no da veciña de Tapia lemos: “es anexa esta felegrésia a San Tomé de *Yames*”.

Bascuas considera que grafías como *do Ames* mostran a deglutinación da vogal *o-* inicial, interpretada como artigo, e a perda do *-i-* coma no río *Veleia* > *Vea*. Para este autor, *Ames* pode interpretarse como un derivado coa mesma raíz que *Oia*, a raíz hidronímica indoeuropea *WEG-*, e o significado do topónimo sería ‘lugar moi húmido’, cunha terminación de superlativo en acusativo plural **UGIAMOS* ou **UGIAMAS*. O mesmo autor ve na xeografía da parroquia a confirmación dese significado “en consonancia con su situación al lado de Lamas y regado por los ríos de Fonte Fría, Pasos y Riamonte”. Certo é que esta parroquia ten unha mesta rede fluvial, desde o mesmo Tambre a pequenos río e regatos.

A advocación parroquial é san Tomé apóstolo, que foi patrón dos picapedreiros, carpinteiros, encaladores e albaneis; a tradición supón que fora arquitecto, por iso adoita representarse con escuadro ou con regra. A forma galega *Tomé* ten orixe no xenitivo *THOMAE* deste nome chegado desde o grego (*Thomas*), nun resultado paralelo ao de *André* (< *ANDREAE*, tamén dun nome persoal en *-as*, *Andreas*).

Andoriña, rego da

Rego e terras na parroquia de Piñeiro

Unha ruta de sendeirismo denominada “Ruta do Andoriña” ten como referencia o curso fluvial do rego da *Andoriña*. Na súa beira hai unha zona tamén chamada *A Andoriña*, situada nas Covas, entre O Portocarreiro e A Fontefría.

O nome *Andoriña* é un zootopónimo que fai referencia ao coñecido paxaro de cor moura azulada por riba e branca por baixo con ás puntiagudas e rabo bifurcado, de nome científico *Hirundo rustica*. O nome galego procede do latín vulgar *HIRUNDĪNA*, clásico *HIRŪNDĪNEM*.

O *Nomenclátor de Galicia* recolle tres lugares chamados *Andoriña* ou *A Andoriña* nas parroquias de Folladela (Melide, Co), Grandal (Vilamaior, Co) e Cubilleiro (Baleira, Lu). O nome vén motivado pola presenza ou abundancia desas aves no lugar, cando non obedece a calquera outra razón anecdótica. Na microtoponimia tamén é común: un monte da *Anduriña* de que fala Sarmiento na *Viaxe a Galicia* de 1745, o coto da *Andoriña* en Melide, o penedo da *Andoriña* en Pintás, Ourense etc.

Nesta parroquia de Piñeiro temos a mámoa da *Andoriña*, un monumento megalítico situado nunha chaira a 325 metros de altura, onde nace o rego da *Andoriña*. A 200 metros dela hai unha segunda mámoa máis pequena, cuberta pola maleza.

Arufe

Lugar da parroquia de Agrón

A aldea de Arufe localízase por riba de Insua, asomándose ao Tambre, desde onde se observa A Ponte Nova e a zona chamada de Guertambres. Ten un Camiño de Defuntos cara ao cemiterio da igrexa. Na microtoponimia da zona repítese o nome da aldea nas zonas denominadas a portela de *Arufe* e agria de *Arufe*.

Arufe é un antrotopónimo, é dicir, procede dun nome de persoa. *Arufe* é o resultado do xenitivo ARULFI do nome persoal de orixe xermánica *Arulfus*, antropolónimo composto de dous elementos: AR ‘aguia’ e ULFUS ‘lobo’. Na documentación medieval galega rexístranse persoas chamadas *Arulfus* nos séculos X e XI (973, Samos; 1002, Lourenzá etc.) e topónimos formados a partir dese nome (*casale de Arulfe*, 1260, Ferreira de Pallares).

Este lugar foi un casal da Casa de Altamira. Desde o século XVI atopamos documentación relativa a Arufe no Arquivo Histórico da Universidade e no Arquivo da Catedral de Santiago. A atestación máis antiga que posuímos localízase no *Tombo de Toxos Outos* e aparece nun documento en latín sen datar, posiblemente do século XIII, coa grafía *Aruffe* como sobrenome toponímico dun tal Paio Arias de *Arufe* (“Pelagio Arie de *Aruffe*”).

O *Nomenclátor de Galicia* recolle outras tres entidades de poboación chamadas *Arufe* nos concellos pontevedreses de Cotobade, Mos e As Neves. Coa mesma orixe, mais cun resultado foneticamente máis conservador, porque conserva o *l* do étimo, hai *Arulfe* como nome de dúas entidades do concello lugués de Palas de Rei.

Segundo a *Cartografía dos Apelidos de Galicia*, arredor de 600 persoas portan o apelido *Arufe*. O concello de Ames é unha das áreas con maior densidade de portadores, que probablemente han de ter ascendencia máis ou menos remota neste lugar da parroquia de Agrón.

Augapesada

Lugar da parroquia de Ames

Río da parroquia de Ames

Augapesada é un núcleo habitado situado nun cruzamento de camiños na vía de Santiago a Fisterra, cunha antiga ponte que, xunto coa da Ponte Maceira, constitúen as principais construcións deste tipo no termo municipal. No século XIX foi Augapesada a primeira sede da casa do concello. Na actualidade segue sendo un dos lugares máis poboados da parroquia de Ames, xunto con Oca.

Recibe así mesmo o nome de río de *Augapesada* o tamén coñecido como rego dos Pasos, tributario do Sar.

O nome é un composto que contén como primeiro elemento o substantivo galego *auga* (< latín AQUA). O segundo, *-pesada*, resulta máis problemático e difícil de interpretar, pois o que parece (feminino do adxectivo *pesado* ou participio de *pesar*) é pouco verosímil como motivación dun topónimo. Téñense proposto varias explicacións etimolóxicas, algunhas delas condicionadas pola errada identificación cun *aqua impezata*, que se rexistra no século XII pero que realmente se refire a un lugar moi distante, en San Lázaro, Santiago. A máis verosímil das etimoloxías é a que relaciona a orixe do topónimo coa ponte do antigo Camiño Real e interpreta o segundo elemento como alteración de *pasada*.

| Ponte de Augapesada

Na toponimia galega son comúns os termos da familia de *paso* e *pasar* que designan lugares por onde un camiño cruza un río: *O Pasal*, *Os Pasás*, *Os Pasais*, *Os Pasos*, *Pasares*, *Pasarón*..., entre eles un feminino *pasada*, tamén co significado de ‘porto, lugar por onde un camiño atravesa unha corrente fluvial’. O *Nomenclátor de Galicia* recolle tres localidades chamadas *A Pasada*, nos concellos de Cedeira (Co), Baleira (Lu) e Moraña (Po), unha co plural, *As Pasadas* en Barreiros (Lu) e outra adxectivada, *A Pasada Seca* na Fonsagrada (Lu). Entre os microtopónimos recollidos no *Proxecto Toponimia de Galicia* vemos exemplos como *Rego da Pasada* (Vilaformán, Trabada, Lu), *A Pasada do Rego* (Mañón, Lu), *A Pasada do Río*, *A Pasada do Portancho*, *A Pasada do Cal do Medio* (Viveiro, Muras, Lu) que fan evidente a localización dos lugares nun curso de auga.

Na parroquia de Montoxo, no concello coruñés de Cedeira, existe un dos núcleos de poboación chamados *A Pasada* que recolle o *Nomenclátor*. Na demarcación desta parroquia no Catastro de Ensenada (1752) pode apreciarse o uso da voz *pasada* como apelativo común equivalente a ‘porto’ ou ‘vao’ para designar os lugares por onde pode cruzarse o río:

linda principiando en la *pasada* de Vagariños [...] sube rrío arriva a la *pasada* de Filgueyra, y de allí camina a la Rega do Torno, de donde da buelta agua arriva asta la *pasada* de la Bandeyra y despues en otra *passada* del río de Penela.

A alteración da vogal pretónica dun orixinario *Augapasada* en *Augapesada* explícase por un fenómeno simple de disimilación vocálica. Xa debía de estar consumada esa disimilación no século XIV, pois rexístrase na atestación máis antiga que coñecemos deste lugar de Ames, no nome dunha muller chamada *Sancha Pérez d’Agoa Pesada*, que figura nun texto relativo ao concello de Santiago (1344, TMILG). Na documentación do Arquivo da Catedral de Santiago, do século XVI e posterior, *Pesada* é a forma constante que contrasta coa vacilación gráfica do

primeiro elemento: *tenencia de Agoa Pesada* (1544), *Augapesada* (1575), *Auguapesada* (1611), *Agua Pessada* (1612), *Augapesada* (1613). Con todo, nunha das máis antigas lemos *Juan Mariño de Augapasada* (ACS, 1550). Consideramos un erro gráfico ou de interpretación por parte do autor o *Aopesada* con que aparece no diario da viaxe de Erich Lassota von Steblovo, do ano 1584: “El 12 de octubre seguimos hasta *Aopesada*, una milla; a Teroa, una milla, y a Compostela o San Yago, una milla, donde los días 12 y 13 nos quedamos”.

O castro de *Augapesada* foi o punto de encontro no ano 1471 dos cabaleiros que, chegados de varias partes de Galicia, acudiron para defenderen os López Moscoso na disputa co arcebispo Fonseca, segundo refiren Vasco de Aponte e outros autores.

Ponte de Augapesada |

Balindo

Lugar da parroquia de Piñeiro

Balindo é a última aldea de Ames, no linde norte do concello contra o río Tambre, antes da ponte de Portomouro na parroquia deste nome, pertencente ao concello de Val do Dubra. Na microtoponimia local repítese o nome do núcleo de poboación na fonte de *Balindo*, o cruceiro de *Balindo*, a roza de *Balindo* ou o fontao de *Balindo*.

É topónimo de etimoloxía escura, pois carecemos de rexistros suficientemente antigos que permitan aclarar a súa orixe e significado. Só se documenta unha vez na segunda metade do xvi, e o editor transcribeo xa coa forma e a grafía actuais. A escrita constante con *b-* nas atestacións máis antigas (pero en Madoz, 1845, consta como *Valindo*) parece un obstáculo contra a posibilidade de que o topónimo conteña un composto de *val*; se o fose, quizais requiriría como segundo elemento o adxectivo *lindo*, pero a cronoloxía do emprego en galego deste adxectivo tamén se contradí coa súa presenza nun topónimo consolidado no século xvi. É igualmente

pouco verosímil unha variante do nome persoal de orixe xermánica *Galindus*, con alteración da consoante inicial: se o topónimo fose tan antigo que puidese producirse esa alteración na inicial tamén se perdería o -l- intervocálico (como no topónimo portugués *Gáinde* < do xenitivo GALINDI). Cabe aínda a posibilidade de que sexa un fitónimo correspondente ao latín ABELLANĒTU, con aférese da vogal inicial e unha alteración da vogal da sílaba pretónica coma as que vemos en (A)BELLANĒTOS > *Balaídos* e, dese xeito, provir de (A)BELLANĒTU > (A)*belaindo* > *Balaíndo* > *Balindo*.

Barouta

Lugar da parroquia de Ames

Barouta é un dos núcleos habitados da parroquia de Ames. O nome repítese na microtoponimia das inmediacións: as leiras de *Barouta* (labradío), o monte de *Barouta* e o regacho de *Barouta* (río, regueiro). O *Nomenclátor de Galicia* recolle outra localidade chamada *Barouta* en San Clodio, Leiro, Ourense.

O topónimo é un composto onde se reconece, no segundo elemento, o resultado patrimonial galego do adxectivo latino *altus* en feminino; o mesmo adxectivo que vemos en topónimos como *Montouto*, *Toxos Outos*, *Silvouta*, *Valouta*, *Vilouta*. O primeiro elemento do composto, *Bar-*, é máis escuro e non temos atestacións do topónimo suficientemente antigas para aclaralo. Para o topónimo *Barouta* de San Clodio, rexistrado por escrito como *Barouta* desde o século XIII, Bascuas propón unha raíz hidronímica prerromana *Var-* ou *Bar-*. A mesma explicación sería válida para este topónimo de Ames. Non obstante, tamén poderían explicarse ambos *Barouta* a partir do latín VALLE ALTA, con *val* co seu antigo xénero feminino (cf. *Valboa*, *Valiña*) e onde o esperable *l* de *Val* se alterou en *r* condicionado polo *l* da sílaba seguinte (disimilación de consoantes líquidas, como en *Varilonga* > *Valelonga* < VALLE LONGA); nese caso *Barouta* sería unha variante de *Valouta*, que figura no *Nomenclátor de Galicia* como nome de dous lugares nos concellos pontevedreses de Arbo (*A Valouta*) e Barro (*Valouta*). Hai tamén outro *Valouta* no concello de Candín, nos Ancares de León, en área de fala e toponimia galegas.

As características orográficas do lugar de Barouta en Ames concordan coa caracterización de ‘val situado no alto’.

O primeiro rexistro que coñecemos deste topónimo vémosto nun documento do Arquivo da Catedral de Santiago do ano 1583 que contén un preito entre dous veciños de *San Tomé d’Ayames* que disputan “en rrazón de las aguas que salen de los Agudelos e otras fuentes que bienen al rego de *Barouta*”.

O lugar de Barouta é coñecido principalmente pola capela de San Amaro (véxase a entrada).

Barreiro

Lugar da parroquia de Bugallido

En Galicia existen moitos topónimos relacionados co *barro*, unha palabra de orixe prerromana cos significados de ‘arxila’ ou ‘lama, bulleiro’, que mediante sufixos conforma unha familia léxica ampla: *Barral*, *Barredo*, *Barreira*, *Barreiro*, *Barrela*, *Barrento*. Os derivados de *barro* confúndense cos de *barra* ou de *barreira*, de maneira que só un exame do terreo podería axudarnos a saber se un lugar chamado *A Barreira*, por exemplo, debe o seu nome á orografía (*barreira* como ‘obstáculo’) ou á constitución do terreo (*barreira* como ‘lugar onde hai ou se extrae barro’). Da abundante presenza destes derivados na toponimia galega dá idea o feito de que o *Nomenclátor de Galicia* recolle máis de cento vinte localidades que conteñen o masculino *Barreiro* no seu nome e perto de setenta co correspondente feminino *barreira*.

En *Barreiro* e mais en *Barreiro Pequeno* (Bugallido) é moi probable que o nome se deba á abundancia de barro. Na microtoponimia destas aldeas repítese este substantivo na xesteira de *Barreiro*, o picón de *Barreiro* e a fonte de *Barreiro*; nestes casos por referencia ao nome do núcleo habitado. O feminino *A Barreira* (en Lapido, Ortoño) e *As Barreiras* (en Firminstáns, Bugallido) cremos que tamén deben o nome á presenza de barro nas zonas que designan. En Lapido existe tamén o microtopónimo o agro da *Barreira*, motivado polo nome do núcleo habitado.

Batáns, monte dos

Monte da parroquia de Ortoño

O monte chamado *monte dos Batáns*, que linda co concello de Santiago, na parroquia de Ortoño, alberga un conxunto arqueolóxico que se coñece tamén como petróglifos do Vilar (pola aldea do Vilar) ou como petróglifos dos Batáns (polo nome do monte). Este conxunto está moi próximo ao núcleo de Bertamiráns, debaixo do viaduto da autovía de Santiago a Brión.

O *batán* é un aparello impulsado pola auga dun rego que servía para mazar o tecido, apertar o entramado e amalgamar as fibras. De orixe incerta, tense dito que pode proceder do árabe *baṭṭān*, co mesmo significado, ou ser derivado do verbo *bater*, do latín *BATTUERE*. Os batáns que motivaron o topónimo localizábanse posiblemente no veciño rego dos Pasos. O *Nomenclátor de Galicia* recolle 26 entidades de poboación que teñen este substantivo no seu nome, todas elas en singular, *O Batán*.

Bertamiráns

Lugar da parroquia de Ortoño. Capital municipal

Bertamiráns, a capital do concello de Ames, está nun importante cruzamento de camiños e saída natural de Santiago de Compostela cara a Noia, Muros, Negreira e a Costa da Morte, con diferentes accesos a Padrón. Desde hai séculos, os camiños medievais fixeron que esta localidade da parroquia de Ortoño fose un lugar moi transitado, como encrucillada da vía de comunicación que une Santiago e Noia coa que vén de Padrón e continúa cara a Bergantiños e Fisterra. Foi igualmente determinante para a parroquia de Ortoño a chegada do ferrocarril no século XIX.

No topónimo Bertamiráns recoñécese unha forma relacionada co nome persoal *Bertemirus*, un antropónimo medieval de orixe xermánica, composto por dous elementos: BAIRTHS ‘claro, brillante’ e MIRUS < MÊREIS ‘famoso’. Para a terminación do nome caben varias posibilidades de interpretación. Na lingua de Ames e en xeral do galego occidental as terminacións latinas -ANES (*cans*, *capitáns*) e -ANOS (*irmáns*, *mans*) conflúen nun mesmo resultado -áns. Daquela, o nome de *Bertamiráns* podería referirse á propiedade ou a descendencia dun individuo chamado *Bertemiro*, declinado este nome en xenitivo á xermánica en -a, -anis, BERTEMIRANIS ‘de Bertemiro’; ou ben tratarse dun sufixo de plural, BERTEMIRANES ‘os de Bertemiro’; finalmente, tamén podería ser o resultado de BERTEMIRANOS, un xentilicio que designaría xente procedente dalgún lugar chamado hoxe *Bertamil* ou *Bertomil*, en latín medieval *Bertemiri*, o xenitivo en -i do mesmo nome persoal.

É máis verosímil a primeira das posibilidades, isto é, que o nome de *Bertamiráns* derive do nome persoal dun individuo chamado *Bertemiro* que viviría neste mesmo lugar hai quizais mil douscentos anos. A segunda é menos probable, non só porque os lugares que poderían orixinar o hipotético xentilicio están lonxe da Maía (dous *Bertamil* en Lugo: en Guntín e en Friol; un *Bertamil* en Ourense, no Carballiño; e na Coruña un *Bertomil* en Boimorto), senón tamén pola forma en -aes (non -aos) do rexistro máis antigo que posuímos, nun documento do *Tombo de Toxos Outos*, sen data pero do século XIII: “pro illa mea hereditate de *Bertamiraes*”.

En documentos do Arquivo da Catedral de Santiago encontramos abundantes atestacións do topónimo a partir do século XVI, xa coa forma e grafía actuais *Bertamiráns*. A diferenza do que sucedeu con outros topónimos semellantes, para este non chegou a consolidarse unha variante castelanizada en -anes.

Biduído (Santa María)

Parroquia

Biduído de Abaixo

Lugar da parroquia de Biduido

Biduído de Arriba

Lugar da parroquia de Biduído

Pola parroquia de Biduído discorre o Camiño Portugués, unha vía de comunicación ben antiga e natural acomodada á orografía. Traballos de prospección arqueolóxica indican o paso da antiga vía romana baixo o trazado da estrada actual. No Antigo Réxime, Biduído pertencía á xurisdición do Xiro da Rocha, sobre a cal exercía señorío o arcebispo compostelán. No Catastro de Ensenada (1752), Biduído ten a consideración de parroquia rural de Santiago.

Biduído é un fitotopónimo que fai referencia á presenza ou abundancia no lugar de *bidos* ou *bidueiros*, un tema botánico moi común na toponimia de Galicia, onde presenta variedade de formas (*Bido*, *Bidul*, *Bedul*, *Bidulo*, *Bedulo*, *Abedulo*, *Bidulicos*, *Bidro*, *Bedugos*, *Bidueiro*, *Bidueira*, *Bidual*, *Biduedo*, *Bidueda*, *Biduído*, *Bidueiral*, *Bidueiredo*, *Biduela*, *Bidozal*...). O nome do *bido* procede do latín BETŪLU (clásico BETŪLA), adaptación do nome céltico desta árbore. *Biduído* é derivado co sufixo colectivo correspondente a -ĒTU; é, por tanto, a forma galega correspondente a un latín BETULĒTU.

Igual que outros topónimos do concello, como *Bugallido* ou *Carballido*, que se comentan máis adiante, *Biduído* ofrece o sufixo colectivo -ido, fronte a -edo que vemos no microtopónimo *Figueiredo*, na parroquia de Covas. doutros topónimos idénticos temos atestacións en latín medieval: *Bituleto* (ano 1207, CODOLGA). Deste dispoñemos de rexistros escritos a partir do século XIV: “Santa María de *Beduydo*”; “teença de *Bedoýdo*”. No Catastro de Ensenada (1752), no dicionario de Madoz (1845) e nos nomenclátoreos ao de 1986 figuraba con V- inicial, antes da restauración da denominación oficial coa grafía etimolóxica *Biduído*.

Buceleiras

Lugar da parroquia de Bugallido

A aldea está situada ao leste do termo parroquial de Bugallido, nun antigo camiño ao pé do monte.

No *Nomenclátor de Galicia*, recóllese como *As Buceleiras*, con artigo, no entanto na fala só se sente dicir “vou a *Buceleiras*”, “vivo en *Buceleiras*”. Este é un topónimo único, sen paralelos. A súa orixe e significado son escuros. Rexistrámolo no Arquivo da Catedral de Santiago en documentos do século XVI coas grafías *Buceleiras*, *Buceleyras*, *Boçeleyras* ou *Bouceleiras* e no Catastro de Ensenada (1752) *Boceleiras*, *Monte de Boceleiras* e *Bucelleiras* e *Buceleiras*.

Parece pouco probable que este topónimo conteña un composto ou derivado de *bouza* ‘matorral, mato’, malia que parecen suxerilo algunhas atestacións coas grafías *Bouçeiras*, *Bouceiras* e *Bouçaleiras* en documentos do ano 1566, 1610 e 1614 (ACS), excepcións nunha tradición gráfica que rexistra o topónimo maioritariamente sen ditongo na primeira sílaba, como *Buceleiras* ou *Boceleiras*. O que se pode descartar é calquera relación coa institución militar dos *buccelarii* ou

bucelarios visigodos en tempos do imperio romano, pois non hai o menor indicio da súa existencia nestas latitudes.

Pode ser un derivado de *bacelo* ‘pé de viña, cepa’ (< latín BACĒLLU) con alteración da vogal átona, pero en tanto non dispoñamos de documentación antiga non podemos confirmalo e debemos admitir outras hipóteses. É verosímil tamén que sexa un derivado de *bocelo*, termo que ten uso como substantivo común co significado de ‘portelo en sebes e valados para pasar dun lado a outro’, e que, por extensión, pode aplicarse na toponimia a calquera paso entre montañas; é un antigo diminutivo masculino de *boca* < latín BŪCCA. O *Nomenclátor de Galicia* recolle tres entidades de poboación chamadas *Bocelo*, nos concellos coruñeses de Malpica e Mañón e no lugués do Corgo.

Outra posibilidade etimolóxica, que en última instancia tamén remonta a un derivado de *boca*, é que conteña un derivado dun antigo **bucela* ou **bocela*. Segundo se pode ver no CODOLGA, na documentación galega anterior ao ano 1000 rexístrase este substantivo feminino (en latín *bucella*), diminutivo de BŪCCA ‘boca’, co significado de ‘pan’ ou ‘sustento’. No *Glosario* de Du Cange explícase con ese significado: “ex voce *bucella* quae panem significat”. Na documentación galega o termo aparece comunmente no sintagma *bucella pauperibus* ‘o pan dos pobres’, e refírese á esmola de alimento que ofrecían algunhas institucións eclesiásticas: “*bucellam pauperibus et elemosinam*”, ou sexa, ‘*bucela* e esmola dos pobres’ (867, Sobrado), “*pauperibus bucellam panis*” ‘*bucela* de pan dos pobres’ (927, Celanova). É posible que se aplicase un derivado *buceleiras* a propiedades eclesiásticas que destinaban o seu produto agrícola ou as súas rendas a esa esmola.

Bugallido (San Pedro)

Parroquia

No Antigo Réxime o territorio parroquial de Bugallido pertencía a tres xurisdicións distintas; a maior parte á de Altamira, de señorío laico; os lugares de Barreiro e Quistiláns á xurisdición do Xiro da Rocha, de señorío arcebispal; e, segundo o Catastro de Ensenada (1752), cinco casas (en Eirapedriña e Framán) “que lo son de la jurisdicción de la Maía”, tamén de señorío do arcebispo compostelán.

Bugallido é un derivado de *bugallo* mediante o sufixo colectivo *-ido* (< lat. -ĒTU), o mesmo que vemos en *Biduído* ou en *Carballido*. Os dicionarios definen o substantivo *bugallo* ou *bugalla* como “excrecencia arredondada que se forma en certos vexetais, principalmente os carballos, debido a infestación de insectos parásitos”. Os bugallos dos carballos, tamén chamados *carrabouxos*, *cocas* ou *cecidios*, son unha reacción de defensa da árbore fronte a determinados insectos véspidos que depositan os seus ovos baixo a casca nos gromos novos dos carballos; xa que logo, este topónimo faría referencia a un lugar onde abundan os bugallos e, polo tanto, os carballos.

O *Nomenclátor de Galicia* recolle unha vintena de lugares cun nome derivado desta raíz mediante os sufixos correspondentes aos latinos *-ALE* (*Bugallal*, *Bugallás*),

-ARIU, -ARIA (*Bugalleiro, Bugalleira*), -ĒTU, -ĒTA (coma o noso *Bugallido* ou un feminino *Bugalleda* en Chandrexa de Queixa, Ourense) e -ŌSU, -ŌSA (*Bogaloso*).

A parroquia de Ames documéntase desde o século XII: “ad Sanctum Petrum de *Bogallido*” (1199, Tombo C. Santiago). Nos rexistros medievais alternan as grafías con <o> e con <u> na primeira sílaba: “na frijglesía de *Bugallido*”; “ēna igreja de Sam Pero de *Bogallido*”; “item o moyno de *Bogallido*” (1390, *Libro das Tenzas* da Catedral de Santiago). Ás veces a parroquia aparece mencionada como *Bugallido de Altamira* (1671, AHUS), posiblemente para diferenciala doutra parroquia homónima e coa mesma advocación no concello de Negreira.

Nas *Cantigas da Maía*, colección de cantares populares recollida por Lois Tobío, fan referencia a *Bugallido* as seguintes:

O crego de Bastabales
ten un caravel no libro,
que llo mandou de regalo
o cura de Bugallido.

O cura de Bugallido
ten as cirolas rachadas,
que llas racharon as silvas
a correr tras das criadas.

Burgueiros

Lugar da parroquia de Trasmonte

Baixo a aparencia dun derivado do xermanismo *burgo* ‘poboación’, ‘vila fortificada’, o topónimo *Burgueiros* é máis probablemente un nome pertencente a unha familia léxica de orixe prerromana, emparentado con *A Burga* (Teo) ou *As Burgas* ourensás, co significado de ‘manancial’, ‘lugar onde nace a auga’. Bascuas considéraos derivados dunha raíz indoeuropea BHR- co significado de ‘ferver, abrollar, axitarse’.

O *Nomenclátor de Galicia* inclúe tamén *Os Burgueiros* no concello lugués do Valadouro. O de Ames rexístrase documentalmente desde o século XV coa forma e grafía actuais, coa única vacilación na representación do ditongo decrecente (*Burgueyros / Burgueiros*). Na atestación máis antiga que coñecemos está como sobrenome toponímico: *Diego Fernandes de Burgueiros* (1418, *Libro do Concello de Santiago*).

Cabirta

Ponte de Quistiláns, Bugallido

Cabirta é unha forma popular de *cabrita*, con metátese do *r*; é, pois, un zootopónimo. A palabra procede do latín tardío *CAPRĪTUS*, participio do verbo **CAPRIRE* ‘parir’ (a cabra), con influxo do sufixo diminutivo *-ito* ou con xeminación expresiva do *t*. Como topónimo, a mención das cabras ou cabritos fai referencia a lugares pedregosos, de difícil acceso; aquí pode expresar a dificultade do paso do río neste punto.

Hai dúas localidades en Galicia recollidas no Nomenclátor que conteñen esta voz: *Cabirtallo* en Mondariz e *As Cabirtas* en Salceda de Caselas. A forma estándar está en *A Cabrita* en Boimorto e Narón, a mais do *Foxo do Cabrito* en Toques. Ademais, o río que pasa polo centro de Lalín chámase río das *Cabirtas* ou río Pontañas.

A ponte, posiblemente de orixe medieval, construíuse sobre o río Sar un pouco máis arriba do castro de Quintiláns. Xunto coa ponte de Ponte Maceira e a de Augapesada, é unha das pontes senlleiras do concello, posto que atravesa unha ferverenza do río sobre dúas rochas de distinta altura. Actualmente só queda o arco, xa que a ponte foi destruída por unha riada no ano 1987.

Calo

Lugar da parroquia de Agrón

Calo é un topónimo de orixe e significado escuros. O *Nomenclátor de Galicia* recolle dúas parroquias con este nome en Teo e Vimianzo e catro localidades nestes mesmos concellos (en Teo nun composto *Vilar de Calo*) e nos de Muxía e Porto do Son, ademais da de Ames.

Téñense proposto para estes nomes varias explicacións, desde a que lles atribúe orixe prerromana ata a que os asocia ao latín *callis* e o castelán *calle*, familia léxica presente no galego no diminutivo *calella* (< *CALLICŪLA*). Nos dicionarios, ademais de *calo* ‘dureza na pel’ recóllese tamén un *calo* ‘sendeiro, camiño estreito’ (Eladio Rodríguez), que podería xustificar o uso como topónimo.

Na documentación medieval rexístranse coa forma actual, sen máis vacilación que a de *l* / *ll*, meramente gráfica:

Callo (989, Sobrado), Sancto Iohanne de *Calo* (1145, Toxos Outos), hereditate de *Calo* (1220, Toxos Outos), Sancti Iohannis de *Callo* (1441, FondosUniversidade).

Documéntase tamén como sobrenome toponímico en cadeas onomásticas: *Petrus de Calo* (1145, Toxos Outos); *Martinus de Calo* (1178, San Martiño Pinario).

A maior parte das atestacións precedentes corresponden á parroquia de Teo. O lugar de Calo en Agrón só se rexistra como *casal de Calo* entre as propiedades da Casa de Altamira a partir do *xvi*, a menos que sexa o *Calo* dun documento de 1228 recollido por López Ferreiro na súa historia da Igrexa de Santiago: “ecclesia Sancte

Marie de Trasmonte. *Calo*. Laranio. Covas”. Pola relación de coutos e rendas da Casa de Altamira de 1528 sabemos que nese tempo residía no *casal de Calo* e traballaba as súas terras a familia dun tal Joan de Calo, vasalo dos condes.

En Galicia hai máis de 2000 portadores do apelido *Calo*, de orixe toponímica, orixinario de varios dos lugares que levan este nome. O principal foco produtor do apelido debeu de ser o lugar homónimo do Porto do Son, concello onde se concentra a máxima densidade de portadores, case a cuarta parte do total.

Cantalarrana

Lugar da parroquia de Ortoño

Na toponimia galega repítese o topónimo *Cantalarrana*, que aparentemente contén un composto do verbo *cantar* e o zoónimo castelán *rana* ‘ra’, con artigo tamén castelán, como denominación de núcleos habitados ou de terras.

No *Nomenclátor de Galicia*, ademais da de Ortoño, constan outras dúas localidades chamadas *Cantalarrana* nos concellos da Baña e de Rianxo. A estas podemos engadir as chamadas *Cantarrá* no concello coruñés de Mugardos e o lugúes de Ribadeo, así como *Cantarrán* no pontevedrés de Salvaterra de Miño, que, a xulgar polas atestacións escritas que coñecemos, han de ser galeguizacións recentes, quizais por vía administrativa, doutros tantos *Cantalarrana*. No *Proxecto Toponimia de Galicia* recóllense microtopónimos co mesmo composto *Cantalarrana* nos concellos de Brión, A Baña, Santiago e Val do Dubra (Co), Barreiros, Sarria (Lu) e Cangas (Po).

A documentación escrita permite coñecer outros exemplos, como unha herdade en Outes chamada *Cantalarrana*, no couto de Sabardes (1664, ACS) ou unha rúa coruñesa de *Canta la Rana* a finais do século XVI, que constitúe o exemplo máis antigo que coñecemos da presenza deste topónimo en Galicia (1582, ACS).

Repítese tamén o topónimo *Cantalarrana* noutras zonas peninsulares: en Talavera de la Reina, Toledo; en Palacios de la Valduerna, León; en Villabrágima, Valladolid; en Torremayor, Badajoz etc.

A coincidencia formal das formas galegas e castelás destes topónimos, coa conservación das consoantes *l* e *n* intervocálicas, é proba suficiente para afirmar que en Galicia non son topónimos patrimoniais, senón que naceron tardiamente, por iso non experimentaron as evolucións fonéticas que operaron na transformación do latín en galego. Quere isto dicir que naceron xa coa forma en castelán. Só se documentan a partir de finais do século XVI porque son desa época ou posteriores. Por estas razóns debemos descartar a súa relación coa familia de topónimos derivados da raíz prerromana CANT- ‘pedra’ (a de *canto*, *cantazo*, *cantería*, *canteiro*), que en efecto se manifesta na toponimia de moitas áreas románicas con formacións que teñen aparencia de compostos do verbo *cantar*.

A motivación do topónimo sería seguramente o son das ras en determinadas épocas do ano neses lugares, o que concorda coas características físicas dos que

puidemos comprobar, todos eles sitios húmidos e compatibles coa presenza dos batracios. En Ames, o lugar de *Cantalarrana* coincide coa confluencia dos regos que levan as súas augas ao río Sar cara á ponte da Condomiña: o rego de Ameneira, o rego dos Pasos e o rego de Covas.

O feito de que moitos dos microtopónimos *Cantalarrana* galegos son lugares próximos á igrexa parroquial, ou incluídos nas súas propiedades (ademais de húmidos, aptos para verse poboados polas ras que xustifican o nome) pode facer pensar que foron os párrocos os que difundiron este nome castelán “de repertorio” na toponimia rural galega a partir do século XVI. Segundo o Catastro de Ensenada (1752) nesta freguesía había tres tabernas: “la una llamada da Condomiña, la otra de *Canta larrana* y la otra de Vista Alegre”.

Capeáns

Lugar da parroquia de Covas

O topónimo *Capeáns* é topónimo único, sen paralelos no *Nomenclátor de Galicia*. A orixe é escura. Só dispoñemos de rexistros escritos en data tardía, a partir do século XV, o que non contribúe a esclarecer a etimoloxía, e xa coa forma e grafía próximas ás actuais:

Pero de *Capeáns* (1474, Galicia Histórica), Marcos de *Capeáns*, veciño de Santo Estevo de Covas (1545, ACS), Meçia de *Capeaas* (1565), María de *Capeáns* (1568, ACS).

A terminación *-áns* é resultado característico de antropotopónimos medievais en *-ANIS* ou *-ANES* ou de xentilicios en *-ANOS*, pero non coñecemos ningún nome persoal nin topónimo que puidesen orixinar *Capeáns*. Tampouco podemos descartar que fose en orixe un alcume ou sobrenome, talvez derivado de *capa* (< latín *CAPPA*), aplicado aos habitantes do lugar.

Capeáns ten uso así mesmo como apelido, que rexistra a máxima densidade de portadores en Ames e nos concellos veciños. É apelido toponímico, orixinario deste lugar da parroquia de Covas.

Carballido

Lugar da parroquia de Ortoño

O topónimo *Carballido* contén un derivado de *carballo*, denominación común galega da especie arbórea *Quercus robur*, co sufixo colectivo *-ido* que vemos tamén en *Biduído* ou *Bugallido*. O nome *carballo* é de orixe prerromana e ten enorme presenza na nosa toponimia, pois son preto de 500 as entidades de poboación que teñen un nome pertencente á súa familia léxica (*Carballo*, *Carballiño*, *Carballal*, *Carballeira* etc.), segundo vemos no *Nomenclátor de Galicia*, onde figuran 23 entidades de poboación chamadas *Carballido*.

Rexistramos este topónimo de Ortoño nos séculos XII e XIII na documentación de Toxos Outos: *villa de Carvallido* (1137), *Martinus de Carvalido* (1258)...

En Galicia portan o apelido *Carballido*, de orixe toponímica, preto de 2000 persoas. No concello de Ames pouco máis dunha ducia.

Carballo

Lugar da parroquia de Trasmonte

Carballo e Suevos foron tradicionalmente as poboacións máis importantes da parroquia de Trasmonte, pola súa situación no Camiño de Fisterra e na vía que o comunicaba coas Torres de Altamira e por alí desde Os Ánxeles a Padrón. En Carballo residiu durante un tempo a sede consistorial, a casa do concello.

O topónimo contén o substantivo *carballo*, que vimos na entrada anterior. A documentación escrita permítenos saber que na época medieval esta mesma localidade era denominada *Susavila* ou *Susavila de Monte*. Máis adiante chamouse *Susavila de Carballo* ou *do Carballo* ata o século XIX para acabar sendo simplemente *Carballo*.

Os rexistros máis antigos son dos séculos XII e XIII e pertencen á colección documental do mosteiro de Toxos Outos:

de hereditate de *Susa Villa* de Monte (1156); in territorio Amaia [...] loco certo in *Susa Villa* et in Adauffe, sub aule Sancte Marie de Trasmonte (1182), in Suevos et in *Susa Villa* de Monte et in Reignu (1182), hereditate de *Susa Villa* de Monte (1210), in Transmonte in loco qui dicitur *Susa Villa* (1216).

O nome de *Susavila* procede do latín *SURSANAM VILLAM*, isto é, ‘vila de arriba’, cun adxectivo derivado do adverbio latino *SURSUM* ‘arriba’. No *Nomenclátor de Galicia* atopamos outras formacións semellantes cos adxectivos *susán* / *susao* / *susá* e o complemento de *Suso* ‘de arriba’, como *Vilasuso*, *Viladesuso*, *Vilasusán*, *Vilasusá*, *Susá*, *Vilasusao* (< *VILARE SURSANO*), *Mosteiro de Suso*, *Angueira de Suso* etc.

Non sabemos en que data se produciu o cambio que incorporou o substantivo *carballo* no nome do lugar. Seguramente no século XVIII ou comezos do XIX. En documentos do XVI e XVII lemos *Susa Vila* (1582), *Susavila* (1608), e no Catastro de Ensenada (1752), *Susavila*. No dicionario de Madoz (1845) xa consta como *Subsavila* (sic) *do Carballo*. Unha tradición oral local atribúelle ao topónimo unha orixe máis recente, relacionándoo co propietario dunha casa de comidas chamada O Mesón da Esperanza, coñecido como Carballo por ser natural de Carballo de Bergantiños.

Caroubáns

Lugar da parroquia de Covas

Caroubáns é un topónimo único no *Nomenclátor de Galicia*. A etimoloxía é escura. Pola terminación en *-áns* parece formado cun sufixo con nasal como os habituais nos derivados de antropónimos (en latín *-ANIS* ou *-ANES*) ou nos xentilicios (en *-ANOS*) orixinados a partir de topónimos, como sucede con *Bertamiráns* ou *Firmistáns*.

Rexístrase desde o século XII na documentación do *Tombo de Toxos Outos* coas grafías *Karouuanes* (1156), *Carouuanes* (1216), *Caroouuaes* (1289). Non atopamos nos repertorios de nomes persoais medievais de orixe latina ou xermánica ningún que explique doadamente un resultado *Caroubáns*, polo que consideramos máis probable que fose en orixe un sobrenome en *-áns* aplicado aos habitantes do lugar.

É igualmente verosímil que ese sobrenome fose un xentilicio derivado dun topónimo *Carou*. Hoxe non existe ese topónimo, pero *Carou* ten uso como apelido e a distribución dos seus portadores apunta a un foco de expansión na ría de Arousa. É probablemente unha variante fonética de *Caroi*, topónimo no Salnés que Joseph M. Piel explica polo xenitivo dun nome persoal latino *Caronius*. En orixe, o xentilicio ou sobrenome dunha xente procedente de Carou sería *Carouáns*. A consoante labial *-b-* é secundaria, xerada polo propio contexto vocálico, coma en *Santabaia* < SANCTA EULALIA ou *ouyir* < AUDIRE. Esa consoante xa estaba consolidada no século XII, dadas as grafías con dobre *-uu-* dos documentos.

38

Carreira

Lugar da parroquia de Ames

O nome deste lugar é un topónimo viario que contén o resultado galego do latín *CARRARIA* OU *VIA CARRARIA*, un derivado de *carro* (< *CARRU*, un celtismo en latín) co sufixo *-eira* (< *-ARIA*). Nos glosarios latinos defínese *CARRARIA* como *viam per quam carrus vadit*.

Temos rexistros do topónimo desde o século XII na documentación do *Tombo de Toxos Outos*, onde aparece coas grafías *Carraria*, *Carreyra* e *Carreira*. O máis antigo é do ano 1165: unha doazón dun tal Munio Páez de Trasmonte, veciño da parroquia deste nome.

Carreira, e en menor medida o correspondente masculino *Carreiro*, que designa un camiño máis estreito, son termos con moita presenza na toponimia de Galicia. O *Nomenclátor* recolle cerca dun cento de localidades que conteñen eses termos no seu nome. Moitos destes topónimos deron orixe ao correspondente apelido *Carreira*, que no ano 2001 contaba con 4750 portadores en Galicia e 46 no concello de Ames.

Casaliño

Lugar da parroquia de Ortoño

Casaliño é forma diminutiva de *casal*, do latín *CASALE*, derivado de *CASA*.

Un *casal* (ou a variante *casar*) designaba na Idade Media pequenas propiedades rurais compostas dunha casa principal e outras dependentes coas súas terras de labor. Na toponimia galega son termos moi comúns; o *Nomenclátor de Galicia* recolle preto de 300 localidades que os conteñen no seu nome. O diminutivo *Casaliño* é moito menos frecuente, pois fóra deste só consta outro, con artigo *O Casaliño*, na parroquia viguesa de Alcabre.

A poboación da parroquia de Ortoño artículase por dous camiños principais. Un era o que unía Santiago e Noia e o outro enlazaba co que, procedente de Pontevedra e Padrón, seguía cara ás terras de Bergantiños remontando o río Sar. Algúns núcleos habitados naceron e desenvolvéronse desde a Baixa Idade Media ao longo do camiño de Santiago a Noia, desde Laraño ata A Condomiña, para traballar terras aforadas pola mitra compostelá, o cabido ou a Casa de Altamira. Non dispoñemos de atestacións do topónimo *Casaliño* anteriores ao Catastro de Ensenada (1752). Quizais é algún dos casais dependentes de Pedregal ou de Bertamiráns que se mencionan na documentación catedralicia da tenza da Condomiña. En Madoz (1845) xa consta *Casaliño* entre os núcleos de poboación da parroquia, o mesmo que nos nomenclátors do século xx.

Casanova

Lugar da parroquia de Biduído

O nome común *casa*, do latín *CASA*, está moi presente na toponimia, case sempre acompañado de adxectivos como *nova* ou *vella*, *grande* ou *branca*, en singular ou en plural: *longas*, *baratas*... ou cun sintagma preposicional como elemento referencial: *de arriba*, *de abaixo*, *da viña*, *da ponte*, *do monte*, *do rego*. Dado o seu significado (‘vivenda’, ‘construción’), os topónimos que conteñen este nome designan habitualmente entidades de poboación ou núcleos habitados.

Neste caso acompáñase do adxectivo *nova*, do latín *NŌVA*, feminino de *NŌVUS*. A denominación viría motivada pola presenza dunha casa de construción recente ou que se sentía máis recente que outras da contorna. Iso foi quizá no século xvi, data en que comeza a aparecer o topónimo na documentación do Arquivo da Catedral de Santiago relativa a esta parroquia. O rexistro documental máis antigo que coñecemos é do século xvi e recolle o compromiso de Pedro de Raíces con Juan do Barreiro, ambos veciños de Biduído, sobre certo pagamento relativo ao “lugar e casal que se dize e se nombra da *Casa Nova*, sito en la dicha feligresía” (1576, ACS).

O *Nomenclátor* recolle arredor de cento cincuenta topónimos con este mesmo composto: media ducia con artigo e con nome e adxectivo separados (*A Casa Nova*), a maioría, máis de cen, sen separación e con artigo (*A Casanova*) e unha trintena coma este de Ames (*Casanova*), xunto e sen artigo.

Casas do Monte, As

Lugar da parroquia de Covas

Topónimo transparente no seu significado, composto de dous substantivos comúns. Non figura entre os lugares da parroquia no dicionario xeográfico de Madoz (1845) pero si nos nomenclátors do século xx como *Monte*, tal e como aparece no *Nomenclátor de Galicia* de 2003.

O topónimo identifica as casas que hai no monte de Covas preto das Mimosas e de Salgueiros.

O *Nomenclátor de Galicia* recolle dous lugares chamados *Casas do Monte* sen artigo en Galicia, nos concellos de Monterroso e de Silleda, e cinco con artigo *As Casas do Monte*, en Castroverde, Friol, Ponteceso, Boimorto e Malpica.

Castelo

Lugar da parroquia de Ames

A orixe deste topónimo está na palabra latina CASTELLUM ‘forte, reduto’, diminutivo de CASTRUM ‘campamento fortificado’. É un termo con moita vitalidade en todas as linguas da Península e de Europa, moi presente na toponimia. O *Nomenclátor de Galicia* recolle máis dun cento de lugares que o conteñen no seu nome.

En Galicia, un topónimo *Castelo* tanto pode vir motivado por unha fortificación medieval como por outras realidades diferentes, pois puido aplicarse a calquera outeiro ou prominencia do terreo onde houbese ou non algún tipo de fortificación, nun uso metafórico que levou a usalo para nomear calquera lugar elevado. Esta ha de ser a razón de que en ocasións reciban ese nome os vestixios de castros prehistóricos, situados en lugares desas características, e non por unha pervivencia do emprego dese termo (*castellum*) como unha unidade xeográfica ou étnica dos pobos da Gallaecia durante a administración romana.

| Lugar de Castelo, Ames

En Ames, o nome *Castelo* identifica tanto esta entidade de poboación como *O Monte Castelo*, nunha área arqueolóxica importante pola presenza dun castro (o de Ventosa) e o petróglifo ou laxe da Peneda Negra.

Na documentación do *Tombo de Toxos Outos* aparecen desde o século XII referencias a varios lugares *Castelo*, as máis das veces relativas a *Castelo* de Caamaño, Porto do Son e *Castelo* da Luaña, Noia (*Castellum de Luania*, 1135, 1232). Talvez se refiran a este de Ames algúns dos *Castelo* usados en cadeas onomásticas como sobrenomes toponímicos de persoas da Maía, como un tal *Pedro Fernandi de Castelo* do ano 1169. No século XVI, en documentos da Catedral de Santiago, si hai abundante documentación deste *Castelo* de Ames. Figura tamén entre os lugares habitados da freguesía no Catastro de Ensenada (1752), en Madoz (1845) e nos nomenclátors do século XX.

No *Nomenclátor de Galicia* constan 76 lugares chamados *Castelo* ou *O Castelo*. Como apelido, *Castelo* rexistra en Galicia preto de 3000 portadores.

Castiñeiro de Lobo

Lugar da parroquia de Ames

Neste topónimo composto, o primeiro elemento contén o nome da árbore *castiñeiro* (< latín CASTANARIU) e o segundo coincide coa voz común *lobo* (< latín LUPU), pero neste caso non fai referencia ao animal (como pode facer sospeitar a ausencia de artigo: *de Lobo*, non *do Lobo*) senón a un uso antropolómico deste mesmo substantivo, como sobrenome do propietario ou posesor do lugar. Na documentación relativa á zona da Maía no *Tombo de Toxos Outos* temos exemplos deste sobrenome desde o século XIII nun Domingo Pais “dito de Lobo” (“Dominicus Pelaiz dicto de Lupo”, anos 1242 e 1244).

No *Tombo de Toxos Outos* aparece tamén o topónimo en latín como *Castinario de Lupo* (1243) e en romance coa forma e grafía actuais na documentación da Catedral de Santiago. No dicionario xeográfico de Madoz (1845) figura erradamente como *Castiñeiro de Soto*, forma que se repite noutras fontes como o volume dedicado á provincia da Coruña na *Xeografía de Carreras Candi*, obra de Carré Aldao.

Castiñeiro de Lobo é un lugar importante de tránsito do camiño a Fisterra, despois de cruzar o paso de Augapesada e cara á Costa do Mar de Ovellas.

Castrigo

Lugar da parroquia de Ortoño

Castrigo é unha das entidades de poboación da freguesía de Ortoño. Situada a pouca distancia de Bertamiráns, cara ao noroeste, na actualidade pasou a ser área de expansión do núcleo urbano da capital municipal.

No seu estudo dos antropolónimos hispánicos de orixe xermánica, Piel e Kremer vacilan en atribuír o topónimo portugués *Castorigo* a un nome persoal *Castericus* ou a un composto de *casa* co nome *Teodoricus*. Suscitan a mesma dúbida

topónimos galegos coma este *Castrigo* ou *Castriz* (que tanto pode ser resultado do xenitivo CASTERICI como dun composto CASA TEODORICI), e só a documentación antiga pode confirmar unha orixe ou a outra. As atestacións medievais en latín deste lugar de Ortoño apuntan á primeira das etimoloxías, isto é, a que o topónimo sexa un composto de *cas-* (casa) e o nome persoal medieval de orixe xermánica *Teodericus*. Este nome, á súa vez, está formado por un primeiro elemento *TEODE*, do gótico *THEUDA* ‘pobo’ e un segundo *-RICUS*, do gótico *REIKS* ‘poderoso’. Deste nome xermánico proveñen tamén topónimos como *Tourigo* e, a partir do xenitivo *TEODERICI*, *Toiriz*, *Touriz* e *Tuiriz*.

No *Tombo de Toxos Outos*, no documento de 1216 que citamos no comentario de *Caroubáns*, o topónimo aparece como *Castuirigu*: “in Trasmonte in loco qui dicitur Susa Villa, et ipsi mei consoprini integrent se in *Castuirigu* et in Carouuanes”. Confírmase así a orixe en *Teodericus* polo vocalismo, cun ditongo que xa non volve aparecer na documentación posterior, onde é habitual a grafía *Castrigo*, ou raramente *Castorigo* (*Juan de Castorigo*, veciño de Santo Estevo de Covas, 1538, ACS). Desde o século XVI para adiante rexístrase sempre *Castrigo*, con síncope da vogal pretónica, quizais favorecida pola interferencia do substantivo común *trigo*.

Coira

Lugar da parroquia de Biduído

Coira é unha das entidades de poboación tradicionais da parroquia de Biduído. Está na extrema coa freguesía compostelá de Laraño e reparte o seu territorio entre as dúas parroquias e concellos, no noroeste do Milladoiro e moi preto do seu núcleo urbano.

Aínda que popularmente se asocia este nome ao substantivo común *coiro*, non teñen relación entre si. *Coira* é un topónimo de orixe prerromana que se repite en Galicia (sete lugares con este nome no *Nomenclátor*, aos cales hai que sumar derivados e topónimos co correspondente masculino) e fóra dela (*Coura* e *Paredes de Coura* en Portugal, *Coria* en Cáceres etc.). Os rexistros escritos máis antigos dalgúns destes nomes permiten establecer un étimo *CAURIA* ou *KAURIA*, de orixe e sentido controvertidos. Aínda que se ten proposto un significado relacionado coa pedra, como ‘marco que delimita propiedades’, a hipótese máis aceptada é a que o supón un derivado da raíz indoeuropea **Keu-* co significado de ‘concavidade, depresión’, o que o emparentaría co prerromano hispano *covo*, *cova* ou co latín *cavus*, *cavare*, *caverna*. O nome aplicaríase a zonas situadas nunha depresión do terreo ou máis fondas que as áreas inmediatas. A orografía do lugar de Coira en Biduído coincide con esas características.

Rexístrámolo a partir do século XIII coas grafías *Coira* ou *Coyra* en cadeas onomásticas (*Johannes Didaci de Coyra*, 1267, Toxosoutos), polo que non sempre podemos saber a cal dos lugares deste nome se refire. Tamén se documenta coa mesma forma no latín medieval o portugués *Coura*: “terra de Mineore, terra de Valle de Vice, terra de *Coyra*” (Miñor, Valdevez, *Coura*, 1156, Tui).

Alguns destes topónimos xeraron o correspondente apelido. A distribución actual dos máis de oitocentos portadores do apelido *Coira* fai supoñer que ten o principal foco de irradiación nun *Coira* do concello de Monfero. O de Biduído tamén deu orixe a apelido, segundo podemos ver na documentación do Arquivo da Catedral de Santiago: “Joan de *Coyra*, vezino de la feligresía de Biduído” (1597).

Condomiña, A

Lugar da parroquia de Ortoño

A Condomiña é unha das entidades de poboación de Ortoño, situada ao norte do territorio da parroquia e separada de Bertamiráns polo río Sar, sobre o cal existiu no pasado unha ponte da *Condomiña*.

Condomiña é o resultado galego do latín medieval CONDOMĪNĪA, plural de *condomīnium* ‘condominio, terra de dominio compartido entre varios donos, señores ou posesores’. Os topónimos que conteñen este nome son polo regular de orixe medieval e poden designar núcleos habitados e tamén herdades ou áreas rústicas que no pasado estiveron sometidas a un réxime de propiedade desas características. O *Proxecto Toponimia de Galicia* recolle máis de cincuenta topónimos co termo *condomiña*, espallados por todo o territorio. No *Nomenclátor* constan 13 localidades, entre elas este lugar da parroquia de Ortoño.

Na toponimia menor do termo municipal encontramos tamén *A Condomiña* en Miso, na parroquia de Lens, e varios compostos: estibada da *Condomiña*, a ribeira da *Condomiña*, as cortiñas da *Condomiña* e a fonte da *Condomiña*. Non debemos entender que todos eses lugares eran de propiedade compartida no pasado; cando non fan referencia no nome a esta aldea de Ortoño puideron recibilo do dunha antiga tenza (‘lote de propiedades’) pertencente ao cabido catedralicio de Santiago, que posuía leiras e casares nos arredores deste lugar, nomeadamente en Barreiro, Eirapedriña, nas Punxeiras e en Sisalde. No século XVII os lindes da tenza da *Condomiña* e dos seus foros estaban no río Sar, que rodea o lugar, desde A Ponte, nas cortiñas da *Condomiña*, os muíños de Entrerríos, a ribeira dos Muíños, a ribeira da *Condomiña*, a estibada da *Condomiña*, o monte do Castro, A Tarroeira, contra Lapido, e volvendo de novo ao Sar, nas Punxeiras polo oeste, nas Baixadas e O Cantiño; o antigo Camiño Real a Noia tamén servía de linde.

Rexístranse topónimos *Condomiña* en Galicia desde polo menos o século XI: “illa *Condominia* de Ilioure” (1020, Catedral de Santiago). O de Ames, desde o XII, tamén en textos da catedral de Santiago:

villam que vocatur *Condominia* (1154), *Condomia*, ecclesia Sancte Marie de Trasmon-te, Calo, Laranio, Covas (1228).

A documentación medieval de Toxos Outos menciona un río da *Condomiña*, afluente do Sar, que podería ser o coñecido hoxe como rego dos Pasos, que desauga

no Sar nas proximidades da antiga ponte da Condomiña: “inter duabus rivulis scilicet Sar et *Condomia* [sic]” (1144).

Na mesma parroquia de Ortoño, no *Proxecto Toponimia de Galicia* recolleuse un microtopónimo *Condomín* como nome dunhas terras nas Punxeiras, cun camiño chamado *Estrada de Condomín*. Ha de ser unha variante de *Condomiña*; a relaxación e perda da vogal final provocou a despalatalización da nasal en /n/, ao quedar sen apoio vocálico.

Cortegada

Lugar da parroquia da Ameixenda

O topónimo *Cortegada* está presente en Galicia no nome dun concello en Ourense, tres parroquias (no concello pontevedrés de Silleda e nos ourensáns de Cortegada e Sarreaus) e sete lugares, ademais dun diminutivo *Cortegadela* na parroquia de Cortegada en Silleda. Ten o mesmo nome a illa arousá de *Cortegada*, que xa se rexistra no século I na obra de Plinio co nome de “insula *Corticata*” e en documentación posterior como “insula de *Cortegada*” (912, SMPinario), “insulam vocitatum *Cortegada*” (955, Sobrado), “insulas de Aroucia et de *Cortegada*” (1119, SMPinario), “insulas Arousa et *Cortegada*” (1148, SMPinario). O lugar de Ames chamado *Cortegada* estaba comprendido na doazón que recibe o mosteiro da Ameixenda no ano 1026 (véxase a entrada *Ameixenda*, A).

O significado orixinario destes topónimos é obxecto de controversia e existen dúas hipóteses para explicalos. A primeira supónos parentes lexicais dos substantivos *corte* (< latín clásico COHÖRTE, en orixe un termo formado a partir de *hortus* ‘recinto pechado por muros’, precedido da preposición *cum*) e o seu derivado *cortiña*. A partir dun verbo *CORTICARE, o participio CORTICATA aplicárase a unha área caracterizada pola presenza de cortiñas pechadas por valados ou a un único recinto murado. A segunda hipótese parte da existencia en latín medieval dun verbo CORTICARE ‘descascar quitar a cortiza a un árbore’, derivado de CORTEX, CORTICIS ‘cortiza, casca dalgúns árbores, principalmente da sobreira’, polo que pode facer referencia a un terreo onde se aplicara esta operación ao seu arboredo.

Cortes, As

Lugar da parroquia de Ortoño

O substantivo *corte* ‘lugar pechado e cuberto onde se garda o gando’ é un termo de uso común en galego. Procede, como vimos na entrada anterior, de CORTE ou COHÖRTE. O *Nomenclátor de Galicia* recolle unha ducia de localidades con este nome, ademais de compostos e derivados.

Neste lugar da parroquia de Ortoño, situado ao oeste de Ortoñoño, no uso local recoñécese *As Cortes*, *As Cortes de Arriba* e *As Cortes de Abaixo*. Un dos elementos do patrimonio arqueolóxico de Ames, o túmulo coñecido como a mámoa dos Pachóns, sitúase nas inmediacións deste lugar, preto do lavadoiro que

deu orixe ao nome da rúa do Lavadoiro. Hai tamén unha boa fonte, coñecida como a fonte do Marco.

Na documentación medieval temos rexistro escrito do nome de poboacións chamadas *Cortes* ou *As Cortes*, coa mesma forma e grafía de hoxe: *villa de Cortes* (982, Samos), “in loco qui dicitur *Cortes*” (1223, Oseira). O nome do lugar das Cortes da parroquia de Ortoño só se atesta por escrito en data relativamente tardía, aínda que podería referirse a este lugar o sobrenome toponímico (precedido de preposición, porque sen ela é probablemente o adxectivo *Cortés*) dalgúns individuos da zona como un *Munus de Cortes*, en latín (1152, Toxosoutos) ou en romance un *Juan das Cortes* (século xv, ACS). Refírese sen dúbida a este lugar o sobrenome de *Fernando das Cortes*, veciño de Ortoño (1532) e tamén o de “Pedro Fernández das *Cortes* [...] vezino de San Juan d’Artoño (sic)” (1608), que figuran en textos do Arquivo da Catedral de Santiago. A partir do século xvi atopamos frecuentemente mención deste lugar na documentación de Altamira.

A *Cartografía dos Apelidos de Galicia* rexistra preto de 3000 persoas co apelido *Cortes*, pero ha de terse en conta que a fonte de que parte (o censo de 2001) non marca os acentos gráficos, polo que nese cómputo vai tamén incluído o apelido *Cortés*.

Costoia

Lugar da parroquia de Biduído

O *Nomenclátor de Galicia* recolle nove lugares chamados *Costoia*. Este nome contén o resultado do latín *CUSTODIA* ‘vixilancia’, como xa soubo ver no século xviii o padre Sarmiento. Son topónimos medievais (moitos anteriores ao século xi, a xulgar pola documentación), de connotacións militares, pois designaban atalaías ou lugares elevados que servían para vixiar o territorio.

Na documentación medieval galega en latín rexístranse estes topónimos coa forma *Custodia* e, xa en textos en galego, a partir do século xiii como *Costoia* ou *Costoya*. Deste lugar de Biduído non posuímos atestacións medievais, só do século xvi ou posteriores; as máis antigas como sobrenome toponímico, son de textos do Arquivo da Catedral de Santiago, como nun *Gonçalo de Costoya*, veciño de Biduído, que arrenda un terzo “del lugar e casal que se dize e nombra de *Costoya*” (1568) ou un “Afonso de *Costoya*, vezino de Santa María de Buduýdo” (1590). Do ano 1629 consérvase no mesmo arquivo a documentación dun preito entre varias persoas de Santa María de Biduído e os veciños de Costoia, Quistiláns e Framil, na mesma freguesía, polas diferenza que tiñan no aproveitamento da auga “que va del río del Arzobispo de Santiago para el río de la *Condumiña* (sic)”.

Covas (Santo Estevo)

Parroquia e lugar

Covas, As

Lugar da parroquia de Piñeiro

Na toponimia galega teñen abundante presenza o substantivo *cova* e o adxectivo *covo*, *cova*. O substantivo pode designar furnas, buracos, ocos ou cavidades na terra, tanto naturais como feitos pola man humana, como minas e canteiras, ou tamén goridas de animais ou sepulturas; o adxectivo ten valor orográfico co significado de ‘cóncavo’ ou ‘situado nun fondal’. Proceden de *CŌVA* e *CŌVUS*, formas propias do latín hispánico (en latín clásico eran *CAVA* e *CAVUS*).

A parroquia de Covas, que no Antigo Réxime pertenceu á xurisdición da Maía, de señorío arcebispal, na Idade Media fora couto de San Martiño Pinario e aparece na documentación medieval deste mosteiro:

Sancto Stefano de Covas (1314), *Santestevoo de Covas* (1441), *Santestevoo* (1481), “*Sancto Stevon de Covas* que he eno dicto meu deádego” (1474, *Galiciana*).

O santo titular da parroquia é santo Estevo, protomártir cristián. O nome provén do grego *STEPHANOS*, que significa ‘coroa’. A tradición popular asociou aos pedreiros e canteiros este santo, que morreu lapidado, de maneira que a advocación parroquial pode ser indicio de que tipo de covas foron as que motivaron o topónimo. As mesmas formas e grafías con que aparece en galego o haxiónimo na documentación medieval continúan empregándose nos textos do Arquivo da Catedral de Santiago en castelán do século XVI:

Juan Mariño de Aguapesada, vezino de la feligresía de *Sant’Estevo de Cobas* (1564); Tomé de Freíz, vecino de *Sant’Estevo de Cobas* (1568).

No século seguinte xa é habitual a alternancia coa forma castelanizada *Estevan* ou *Esteban*, ás veces nun mesmo documento como nunha *María de Sant’Esteban*, vecina de *Santestevo de Cobas* (1601), *Sant’Estevan de Covas* (1603, ACS).

Do lugar das Covas, na parroquia de Piñeiro, hai documentación do século XVI relativa a un preito entre Cristovo e Fernando de Covas, irmáns, e Juan Ovella, veciños todos de Sanamede de Piñeiro, sobre a metade do “lugar y casal que se dize y nombra das *Cobas*”, sito na mesma freguesía (1568, ACS).

Como vemos nos exemplos, nos dous topónimos mencionados, coma noutros topónimos galegos idénticos, a grafía con *-b-* comezou a rivalizar coa etimolóxica *Covas* xa no século XVI.

Cruxeiras

Lugar da parroquia de Ames

No lugar de Cruxeiras está a igrexa parroquial de Ames, que ten por santo titular san Tomé, ao pé do castro que domina todo o val. O topónimo é un derivado mediante o sufixo *-eiras* do nome galego da ave nocturna *curuxa*, termo de orixe descoñecida, posiblemente prerromana (aquí con síncope vocálica, *Curuxeiras* > *Cruxeiras*), que se aplicaría a un lugar caracterizado pola presenza ou abundancia desas aves ou, en uso figurado, un lugar esgrevio, pouco accesible ou semioculto, como o hábitat común das curuxas.

O primeiro rexistro escrito que coñecemos do topónimo é tardío, do século XVI, nun texto do Arquivo da Universidade de Santiago (“lugar que se dize de *Curugeyras* en la flegresia de Santomé de *Oyames*”, 1523, AHUS), e non debía de ser daquela un topónimo moi antigo, pois o lugar aparece con outro nome en documentación varios séculos anterior. Outro topónimo idéntico (*Curuxeiras*, *Cruxeiras*) que figura na documentación medieval da zona non refire a este lugar, senón a unha aldea homónima na parroquia de Carcacia, na veciña xurisdición do Xiro da Rocha e hoxe pertencente ao concello de Padrón.

No *Nomenclátor de Galicia* constan catro núcleos de poboación co nome de *Cruxeira* ou *A Cruxeira*, outros catro co plural (*As*) *Cruxeiras*, seis *A Curuxeira*, sete *As Curuxeiras*, ademais doutros derivados: *Curuxeiro*, *Coruxido*, *Coruxal*, *Curuxás* etc. Na microtoponimia é igualmente abundante; o *Proxecto Toponimia de Galicia* recolle máis de medio cento de lugares que levan no nome este substantivo. Algúns documéntanse desde os séculos XI e XII: *Curugeira* (1050, Fondo Antigo Coruña), *marco de Curugeira* (1155, Sobrado), *Corugeiras* (1155, Sobrado).

O antigo nome do lugar de Cruxeiras aparece en documentos dos séculos XII e XIII como *Deir*, *Deire* e variantes. Confirman esta identificación os microtopónimos veciños que aparecen nos documentos, como *Costenla* (< COSTANELLA) ou *Destros* (< latín DEXTROS ‘que están á dereita’, nome das propiedades da igrexa parroquial, habitualmente inmediatas ou próximas á casa reitoral, e equivalente polo tanto a *O Igrexario*) e outros lugares. E tamén o confirma o uso, para o actual lugar de Cruxeiras e o veciño Outeiro, das denominacións paralelas de *Deir de Cruxeiras* e *Deir de Outeiro*. Velaquí algunhas atestacións no *Tombo de Toxos Outos*:

hereditate de Destros et de Costeela et de *Deyr* et de Seares (1142), ad ecclesiam Sancti Thome apostoli de Oliames in villa *Deir* da Cova (1143), in Amaia sub aula Sancti Thome de Oiames in villa de *Deir* de Cova (1145), carta de Costeela et de *Deir* et de Aucterio et de Petello et de Destros (1152), porcionem nostram de *Deyre* et de Pauperim [= Proupín] (1152), in Costanela, *Deir* de Octeyro et Petelle et Dextros et Villarino et Occa (1152), Testamento de Eldonza Diaz de hereditate de Costeela et de *Deyr* (1154), in *Deyr* da Cova et in *Deyr* de Auctario [...] ad ecclesiam Sancti Thomae (1184), in ambabus *Deyris* [= ambos *Deyr*: de Outeiro e da Cova] (1213).

Nun documento da mesma colección, sen data, pero dos séculos XII ou XIII (Tososouts, nº 230) o actual lugar de Cruxeiras aparece como *Deír de Iusano* (< DEORSANO, adxectivo derivado do latín *deorsum* ‘abaixo’), en paralelo con *Deír de Susano* (= *susán* ‘de arriba’ < SURSANO, do latín *sursum* ‘arriba’) que é o actual Outeiro. Ou sexa, o actual Cruxeiras foi *Deír de Abaixo*, *Deír de Xusán* ou *Deír da Cova*, e o actual Outeiro foi *Deír de Oueiro*, *Deír de Susán* ou *Deír de Arriba*.

A orixe e significado deste *Deír* son escuros. Parece pouco probable un arabismo paralelo do nome da localidade granadina de *Aldeire*, do árabe AL-DAR ‘a casa’. Se non é o resultado do xenitivo dun nome persoal de posesor, quizais un nome como *Dalilus* ou *Delilus* (*DALIRUS, *DELIRUS, con disimilación das consoantes líquidas), podería ser un topónimo de orixe prerromana.

Preto dun millar de persoas levan en Galicia un apelido toponímico orixinario dun lugar chamado *Cruxeiras*, maioritariamente con grafía castelanizada *Crujeiras*. A maior densidade rexístrase no concello coruñés de Ribeira, e ten o seu foco de expansión no lugar de Cruxeiras, na parroquia de Ribeira.

Eirapedriña

Lugar da parroquia de Bugallido

Tomando como referencia as palabras dun veciño senlleiro de Eirapedriña, o filólogo Ramón Lorenzo, nado neste lugar, nun traballo sobre a súa toponimia menor:

Eirapedriña ten como aldeas máis próximas Framán e Ghimaráns, da mesma parroquia e despois A Tilleira (que é como se pronuncia, antigamente chamada Boavista) e Chave de Carballo, que son da parroquia de Bastavales e do concello de Brión. Eirapedriña era coñecida como *A Aldea do Ghancho* porque había moitas persoas que se dedicaban a recoller piñas nos montes para ir vendelas a Santiago.

Eirapedriña é un nome composto. O primeiro elemento *Eira* correspóndese co substantivo común que identifica o espazo onde se realizan os labores da malla dos cereais e onde queda colocada a palla; *eira* procede do latín AREA ‘área’. A maioría dos topónimos compostos formados con este substantivo van acompañados de sintagmas localizadores (*Eira de Abaixo*, *de Baixo*, *Eira de Arriba*, *de Riba*, algunhas delas partes de aldeas de Biduído, Ortoñoño, Ventín e Lapido). En *Eirapedriña*, o segundo elemento é un adxectivo procedente do latín PETRĪNĒA ‘de pedra’.

O nome da aldea reproducése na microtoponimia dos arredores, como *A Estibada de Eirapedriña* e o muíño de *Eirapedriña*.

Espiño, O

Monte da parroquia da Ameixenda

O *Espiño* é o nome que identifica o punto máis elevado do concello, o monte de aproximadamente 425 metros de altitude que coroa a Serra da Ameixenda. O topónimo fai referencia ao *espiño* (latín *SPĪNU*), nome de varios arbustos de flores brancas e pólas espiñosas do xénero *Crataegus*, que nalgúñas zonas tamén se aplica a outras especies arbustivas de rosáceas e árbores froiteiras silvestres do xénero *Prunus*.

No *Espiño*, na Serra da Ameixenda, atópase tamén o regueiro do *Espiño*. A parte máis elevada recibe o nome da Chan do Monte. Existe tamén *Tras do Espiño* na parte de arriba de Montemaior. Outro topónimo de Ames que tamén fai referencia a estes arbustos é o monte da *Fonte Espiño*, en Oca, a carón do Camiño da Fonte de Riba, acompañados de sonoros microtopónimos como O Bucheiro, Os Tarais, A Bouzarada, O Catadoiro, A Pedra Campana ou O Apretado de Laxindo.

O segundo punto máis elevado do concello sitúase nos Pedrouzos e consta nos mapas cunha altitude de 385 metros. Na súa zona, denominada Liñaredo, sitúase a estrema entre as parroquias da Ameixenda e de Ames, contra o monte San Marcos, que chega aos 350 metros de altura. Tamén está zona de monte ten topónimos curiosos: Farrapos ou Coto Farrapos, Ripazos, A Pedra da Meiga...

Fernande

Lugar da parroquia de Piñeiro

Fernande procede do xenitivo do nome persoal de orixe xermánica *Fredenandus* (moderno *Fernando*), composto polos elementos onomásticos góticos *FRITH ‘paz’ e *NANTH ‘audacia, ousadía’, a partir dunha locución do tipo (VILLA) FREDENANDI, referida a unha explotación agropecuaria propiedade dun individuo con ese nome. Os topónimos formados a partir do xenitivo do nome persoal tiveron moita vitalidade en Galicia entre os séculos VIII e XI, e podían basearse en nomes de orixe xermánica ou latina.

Fernande aparece entre os lugares e propiedades que constituían a Tenza de Portomouro, documentada desde o século XIV. Nela incluíanse varios *casais capitulares* na aldea de Fernande, onde *casal* está con valor de unidade de superficie equivalente a ‘as terras que pode traballar unha casa, isto é, unha familia’; *capitulares* porque pertencían á mesa capitular, do *cabido* (< latín *CAPITŪLU*). A documentación relativa a *Fernande* na Tenza de Portomouro contén arrendamentos, vendas, poderes, cartas de pagamento e mesmo unha condena dun cóengo mordomo da mesa capitular.

No *Nomenclátor de Galicia* figura outro lugar chamado *Fernande* na parroquia de Castro do concello coruñés de Narón.

Ferreiros

Lugar da parroquia de Agrón

O topónimo *Ferreiros* é transparente. É o plural do substantivo común *ferreiro* ‘o que ten por oficio traballar o ferro’, derivado de *ferro* e correspondente ao latín *FERRARIU*. Indica a profesión dos antigos propietarios ou habitantes do lugar, un oficio relevante na Idade Media e nos séculos posteriores e que conformou tamén un dos gremios máis importantes.

Ferreiros é nome bastante común das entidades de poboación na toponimia galega: hai dez parroquias chamadas *Ferreiros*, dúas *Ferreirós* (< *FERRARIÖLOS* un diminutivo) e preto de cincuenta núcleos habitados con ese nome ou que o conteñen.

Na documentación medieval rexístranse moitos destes topónimos: *Ferreiros* (1176), *Ferrarios* (1227), *Ferrariis* (1228), *Ferreiros* (1232) e outros moitos que podemos ver no CODOLGA.

Ferreiros cítase como un casal da Casa de Altamira no censo de bens de 1528 e 1531 do mordomado de Calo. Neste lugar destaca un muíño coñecido tamén como o muíño de *Ferreiros*, onde moían os veciños das aldeas próximas.

Firmistáns

Lugar da parroquia de Bugallido

O nome de *Firmistáns* contén un derivado dun antropónimo de orixe xermánica con raíz no elemento gótico **FRUMA* ‘primeiro’, presente en nomes medievais como *Frumaricus* (de onde os topónimos *Formarigo*, *Formariz*, *Formarís*) ou *Frómesta* / *Frómista*. Un abade asturiano do século VIII leva este último nome, declinado en latín como un derivado co sufixo -ANUS (“ego *Fromista* [...] sub domino abbate *Fromistano*”, 781, Oviedo), cuxo xenitivo *Fromistani* está na orixe do topónimo *Fromistán* en Outeiro de Rei, Lugo, que se rexistra no século XII como *Divino Salvador de Fromistan* (1188, Meira). O mesmo antropónimo, en nominativo, deu nome á localidade de *Frómista*, en Palencia, importante na época visigótica e un dos puntos de final e comezo de etapa no Camiño de Santiago, tal como informa o Códice Calixtino.

Firmistáns, igual que outros topónimos de Ames que presentan a mesma terminación (*Bertamiráns*, *Caroubáns*...) tanto pode ter orixe nun étimo en -ANIS ou -ANES (*FROMISTANIS* ou *FROMISTANES*), que remite a un posesor medieval de nome *Frómista*, como nun étimo en -ANOS (*FROMISTANOS*), que remitiría a xente procedente de *Frómista*, Palencia, que se veu instalar na Maía. A grafía con que se rexistra a finais do século XIV, na atestación máis antiga que coñecemos (*Frumestães*; *Têença de Frumestães*, 1390, *Libro das Tenzas*) non contradí a segunda hipótese, que vén apoiada polo insólito dese nome persoal na documentación medieval (só tres exemplos no CODOLGA, o mencionado de Oviedo do século VIII e dous de León do século X) e pola constancia que temos da presenza de xente de *Frómista*

(Palencia) por estas terras século e medio antes dos primeiros rexistros do topónimo (un *Alvar García de Frómesta* en 1255 no *Tombo de Toxos Outos*).

A alteración da sílaba átona inicial *Fro-* > *Fir-* explícase pola metátese da vibrante (*fermoso* / *fremoso*; *preguntar* / *perguntar*) e a asimilación da vogal ao <i> da sílaba seguinte.

Folgueira, A

Lugar da parroquia da Ameixenda

O topónimo *Folgueira* vén do latín *FĪLICARIA* ‘lugar onde medran os fieitos ou fentos’. É variante de *Filgueira* ou *Felgueira*, da mesma orixe. Tamén existen as formas *felgo* e *felga*, do latín *FĪLICU*, *FĪLICU*, á beira de *fento*, *fieito* ou *feito*, que proceden do latín *FĪLICTU*. Denominan especies botánicas das Pteridophytae, principalmente o fento común (*Pteridium aquilinum*).

En Ames, a denominación habitual na fala actual é a forma *feito*, que tamén deixa derivados na toponimia da zona, como o microtopónimo *A Fieiteira* en Agrón. Nesta parroquia, a carón da Fieiteira está *A Filgueira*, que é topónimo máis antigo, formado desde o latín *FĪLICARIA*, a diferenza de *Fieiteira*, que pode ser topónimo xa nacido en galego, derivado de *feito*.

A metade do lugar da Folgueira era do cabido de Santiago, administrado pola Tenza Nova de Santiago cuxo cóengo tenceiro, segundo consta nun documento do Arquivo da Catedral de Santiago do ano 1639, arrendou a metade do lugar da Folgueira a Pedro Neto, veciño de Santa María da Ameixenda por nove anos e un prezo anual de dúas cargas anuais de centeo. A Folgueira está moi próxima á aldea da Ameixenda, coa cal comparte terreos, separadas polo rego do Teixeiro.

Os nomes relativos aos fentos ou fieitos son moi comúns na toponimia de Galicia. Especialmente na microtoponimia, pero tamén nos nomes dos núcleos habitados. Deixando á parte outras variantes, o fitónimo *Folgueira* está presente en arredor de 30 entidades de poboación, 16 en singular (*A*) *Folgueira*, 14 en plural (*As*) *Folgueiras* e tres compostos *A Folgueira de Arriba*, *A Folgueira de Abaixo* e *Folgueiras de Aigas*.

O censo de 2001 rexistraba máis de 1500 portadores en Galicia do apelido *Folgueira*, de orixe toponímica, pero en Ames non ten presenza significativa.

Fraíz

Lugar da parroquia de Biduído

Fraíz é un dos lugares da parroquia de Biduído, situada no leste do territorio municipal, na extrema con Santiago de Compostela. O topónimo contén o resultado do xenitivo do nome persoal de orixe xermánica *Fradaricus*, un composto dos elementos góticos *FRAD-* ‘intelixencia, siso’ e *-RICUS* (< *REIKS*) ‘poderoso’. Este nome persoal rexistrase na documentación medieval con diferentes variantes *Fraricus*,

Fradigo, Frarique, Fradique, Fadrique..., que permiten entender a evolución FRADARICI > FRAD'RICI > FRADICI > *Fraíz* (pérdese o *r* da segunda sílaba por disimilación co da primeira, como en PROPRIU > *propio*). Na documentación medieval do mosteiro de Toxos Outos atopamos rexistros en latín do xenitivo dese nome no seu uso como patronímico: *Munione Fratreici*, con grafía hiperlatinizante para *Fradreici*, por influencia do latín *frater* (1175), *Visclauara Fradeiz* (1188).

O *Nomenclátor de Galicia* recolle sete lugares chamados *Fraíz*. Existe tamén como apelido toponímico, que probablemente ten o seu principal foco de expansión no *Fraíz* de Olives, na Estrada, a xulgar pola distribución xeográfica dos portadores, que suman en Galicia máis de 600. A semellanza con outros topónimos e apelidos como *Froiz* pode levar a pronunciar erradamente como monosílabo *Fraíz*, que é bisilábico. A vacilación nas grafías *Fraíz* e *Freíz* na documentación histórica son proba de que a primeira vogal é átona.

A documentación histórica achega información sobre varios foros correspondentes a tres casares en *Fraíz*, dous pertencentes ao arcebispo de Santiago e outro ao cenobio de San Martiño Pinario. Nas atestacións da documentación do Arquivo da Catedral de Santiago alternan as grafías *Fraíz* e *Freíz* para o nome do lugar e o correspondente apelido toponímico:

lugar de *Fraíz* (1574), Francisca Beiroa vende o que lle pertence no lugar de *Fraíz* (1599), Tomé de *Freíz*, vezino de Sant'Estevo de Cobas (1568).

O nome da aldea de *Fraíz* está presente tamén en varios microtopónimos dos seus arredores, como o *Agro de Fraíz*, terras de labor, ou o *Camiño de Fraíz* a vía pública que comunica coa aldea da Moniña, ao norte.

Framán

Lugar da parroquia de Bugallido

Framán é un lugar situado ao sur de Eirapedriña, separado desta polo rego da Castañeira. O topónimo procede dun nome persoal medieval de orixe xermánica que contén a raíz *FRAM- con orixe no gótico e o significado de 'hábil, experimentado', 'valeroso, valente', probablemente *Frama*, nome dun propietario ou posesor do lugar.

O topónimo explícase a partir dunha forma FRAMANE(M), en acusativo, ou FRAMANI, en xenitivo. Non se rexistra este nome *Frama* na documentación medieval galega, pero si o seu hipocorístico *Frámila*, de uso bastante común nos séculos X e XI. Deste proceden os diversos topónimos *Framedán*, *Framiñán* que recolle o *Nomenclátor de Galicia*; en cambio *Framán* é topónimo único. Ten paralelo no topónimo portugués *Framão*. No municipio cántabro de Cabezón de Liébana hai unha poboación chamada *Frama* que tamén contén probablemente outro vestixio deste nome persoal medieval.

O nome da aldea está presente tamén no microtopónimo *A Estibada de Framán*, que se localiza por riba de Cimadavila.

No Arquivo da Catedral de Santiago e no Arquivo Histórico Universitario hai abundante documentación relativa a arrendamentos, vendas, cesións e traspasos desta aldea desde o século XVI: Rodrigo de Ambroa, boticario en Santiago, compra a parte e quiñón que posúe no lugar de *Framán* Gonzalo Martínez de Firmistáns (1530, ACS); Pedro de Quistiñáns, da freguesía de Bugallido, vende a Rodrigo de Ambroa, mercador, a súa parte e quiñón do lugar de *Framán* (1531, ACS); “Gómez de *Framán*, fillo de Pedro de *Framán*” (1538, AHUS) etc.

Framil

Lugar da parroquia de Biduído

O lugar de Framil está situado ao sur de Costoia, da mesma parroquia de Biduído, e fai estrema polo leste co lugar e as terras de Quistiláns, que xa pertence á de Bugallido. O topónimo *Framil* procede do xenitivo FRAMIRI dun nome persoal *Framirus*, de uso abundantemente documentado na Idade Media galega. É un nome composto, de orixe xermánica, cun primeiro elemento que sería a mesma raíz *FRAM- ‘hábil, experimentado’ que vimos para *Framán* e un segundo elemento -MIRUS, do gótico MEREIS ‘célebre, brillante’.

O nome *Framirus* documéntase en romance medieval como *Framilo*: co segundo *r* alterado en *l* por disimilación respecto do *r* da primeira sílaba (como en *Ramiro* / *Ramilo*); na toponimia portuguesa existe o topónimo *Casal do Framilo*, en Coimbra.

O *Nomenclátor de Galicia* recolle oito lugares chamados *Framil* e dous co composto *Vilaframil*. O rexistro documental máis antigo que posuímos corresponde a un destes compostos, escrito como *Villa Framiri* no ano 997 (Tombo Vello de Lugo). Do *Framil* de Biduído temos rexistros a partir do século XVI no Arquivo da Catedral de Santiago:

Gregorio de *Framil*, veciño de Biduído, arrenda o lugar y casal de *Framil* (1531); Juan de *Framil*, veciño de Santa María de Biduído (1565); Juan de *Framill*, veciño de Biduído, vende a Pedro González, mercader de Santiago, o lugar y casal que se dize de *Framill* (1574, ACS); Juan de Vilaverde, de Santo Estevo de Covas, vende a parte y quiñón que tiene y le pertenesce en los lugares de Quistilás, Barreiro y *Framill* (1587, ACS).

Arredor de 300 persoas portan o apelido *Framil* en Galicia. Os concellos de Ames, Teo e Santiago rexistran a maior densidade de portadores, o que parece sinalar o lugar de Framil en Biduído como o principal foco irradiador deste apelido topónimoico.

Frenza

Lugar da parroquia de Tapia

Frenza é un dos tres lugares da parroquia de Tapia, con Vilouta e A Mámoa, que ocupan a área situada na marxe esquerda dunha gran volta do Tambre. A terras de labor destes tres lugares esténdense cara ao río, onde se atopa a praia fluvial de Tapia.

Ademais deste lugar, o *Nomenclátor de Galicia* recolle outro chamado tamén *Frenza* no concello coruñés de Boqueixón e un terceiro *Frensa*, con grafía que reproduce o seseo, na parroquia compostelá de Santa Cristina de Fecha, xunto cun plural *Frenzas*, no concello lugués de Pantón.

Son topónimos de orixe e significado escuros. O topónimo *Frenzas* de Pantón explícao Antón Palacio como alteración ou variante de *fronza* (< latín FRONDIA), nome aplicado a lugares de abundante vexetación (de aí o adxectivo *frondoso*) que no léxico común presenta tamén unha variante con outro vocalismo, *franza*, definida nos dicionarios co significado de ‘leña miúda’ ou ‘as polas máis altas e delgadas da árbores’. O vocalismo de *Frenzas* (fronte a *fronzas* ou *franzas*) podería vir motivado, segundo este filólogo, “por analoxía ou cruzamento coa palabra *brenza* ‘planta moi abundante entre o centeo e o trigo’”.

Os rexistros escritos que coñecemos deste nome son tardíos, do século XVI, onde o vemos con frecuencia como apelido toponímico, o que significa que o lugar xa debía de existir na Idade Media como un núcleo habitado:

Juan de *Frença*, Labrador vezino de la felegresía de San Cristobo de Pape [nome antigo de Tapia], fai poder ao seu fillo Pedro de *Frença* (1551, AHUS), casal que se dize y nombra de *Frença*, sito en la feligresía de Cristobal de Pape (1575, ACS), lugares de Seares y *Frenca* [sic], sitios en San Cristovo de Tápea (1579, ACS), Juan de *Frenza* (1592), Juan de *Frença* (1592).

O homónimo *Frenza* do concello de Boqueixón documéntase tamén no século XVI: *Alicia de Frença... lugar de Frença* (1585, ACS), nalgunha ocasión precedido de artigo feminino, coma nun *Pedro da Frenza, recuero y tratante* (1568, ACS). O actual *Frensa* de Santa Cristina de Fecha tamén se documenta no século XVI:

lugar & casal de *Frença*, syto en la dicha felegresía de Santa Cristina de Fecha (1536, AHUS), Santa Cristina de Fecha [...] el casal que se dize de *Frença* (1537, AHUS), Pedro de *Frença*, vezino de Santa Cristina de Fecha (1591, ACS).

Galiñeiro, O

Lugar da parroquia de Agrón

O *Galiñeiro* é un dos lugares da parroquia de Agrón, situado entre A Igrexa e Gasamáns. O nome é un derivado de *galiña* (< latín GALLINA), que quizais se aplicou a un lugar caracterizado pola presenza de galiñas, ou a unha construción destinada a

acollelas, aínda que tamén se puido empregar con valor metafórico, como referencia oronímica para indicar un lugar elevado, coas connotacións que ten o sinónimo *poleiro* e o verbo *empoleirarse*, ou calquera outra motivación, como a renda ou foro que se pagaba en especie.

Non podemos descartar que algún aparente derivado de *galiña* tivese orixe nun antropónimo, dados exemplos coma o dun *Abbate Galinario* que rexistra a documentación do mosteiro de Melón no século XIII. Tivo algunha difusión, pero pouco fundamento, unha hipótese que supón que nomes como *O Galiñeiro* ocultan baixo esa aparencia topónimos de orixe prerromana relacionados coa noción de ‘pedra’. O lugar chamado *O Galiñeiro* en Agrón sitúase nun lugar elevado que non se opón a un posible significado orográfico do nome.

O Galiñeiro de Agrón aparece no reconto de bens da Casa de Altamira de 1531 e é probable que fose un lugar dependente de Gasamáns, o núcleo máis importante da zona. Non sabemos se é este mesmo lugar ou outro inmediato o que aparece no mesmo século denominado como *Casal do Cabido de Santiago*:

Juan de Gazamans, labrador vezino de la feligresía de San Lorenzo d’Agron que sou presente el lugar e casal que se dize e nombra *do Cavildo de Santiago* con su casa, heredades, arbores, plantados, montes, prados... [paga de renda anual tres cargas e media de centeo e un par de galiñas] (AHUS, 1570).

O *Nomenclátor de Galicia* recolle unha ducia de entidades de poboación que teñen no seu nome este derivado: *O Galiñeiro* (3), *Galiñeiro* (3), *Galiñeiros*, *As Casas dos Galiñeiros*, *Galiñeira*, *As Galiñeiras* (2), ademais dun *A Galiña* e outro *A Fraga da Galiña*. Na toponimia menor ten maior presenza; o *Proxecto Toponimia de Galicia* rexistra 60 exemplos con topónimos coma estes.

Garea, A

Lugar da parroquia de Agrón

Esta localidade de Agrón está situada a carón do río das Pías, nun cruzamento de camiños entre Calo, Sandar, Trasmil, O Galiñeiro, a igrexa parroquial, Gasamáns e a vía que comunicaba esta parroquia e as parroquias veciñas co paso tradicional do Tambre pola Ponte Maceira.

O nome actual *A Garea* é resultado de sucesivas alteracións fonéticas que parten dun nome persoal medieval de orixe xermánica *Dagaredo*, en latín *Dacaredus* ou *Dagaredus*, composto dos elementos góticos DAGS ‘día’ e RETHS ‘consello’. Un propietario deste nome sería dono dunha VILLA DAGAREDI. O resultado esperable en galego sería *Dagarei* (como RECAREDI > *Recarei*), que vén sendo a forma con que se rexistra o topónimo (grafado *Dagarii*) no *Tombo de Toxos Outos* a comezos do século XIII:

Martino, presbitero de Trasmonte, de hereditate de Ogrom et de *Dagarii* [...], in Ogrom et in *Dagarii* (1205).

A grafía *Dagarii* desa atestación en latín representa unha pronunciación de *Dagarei* próxima a *Dagaree*, paso previo á monotongación **Dagaré* (cf. o topónimo *Recaré* en Vigo). Tal como explica Paulo Martínez Lema a propósito de *Recarea* (Mazaricos), a terminación *-ea* é unha reacción para evitar o paso a *-é*. Debeu influír neste cambio a analoxía con casos como *mare*, *cheminea* / *maré*, *cheminé* (en portugués e galego dalgúns áreas). Finalmente, a forma *Dagarea* (atestada en 1456 e 1528) interpretoouse como *Da Gare*a e deglutinouuse a primeira sílaba.

A evolución sería: DACAREDI > *Dagarei* > *Dagaree* > *Dagarea* > *da Gare*a (= de + *A Gare*a)

O *Nomenclátor de Galicia* recolle outros dous topónimos *A Gare*a nos concellos de Melide e de Vilalba. *Gare*a existe tamén como apelido; lévano preto de 1500 persoas en Galicia. A distribución xeográfica dos portadores permite afirmar que *A Gare*a do concello de Melide foi o seu principal foco de expansión.

Gasamáns

Lugar da parroquia de Agrón

A aldea de Gasamáns está situada ao oeste da igrexa parroquial de Agrón. O nome desta localidade aparece na documentación medieval como *Gamazanes* e *Gamasanes*, polo menos ata o século XIII: *Gamazanes* (1214), *Petrus Conde de Gamazanes* (1215, Toxosoutos). Isto quere dicir que se produciu unha metátese das sílabas interiores da palabra para chegar ata a forma actual, que vemos consolidada no século XVI:

lugar & casal que se dize *Gaçamáns* (1531), Juan de *Gazamáns*, labrador, vezino de la felegresía de San Lorenzo de Agrón (1570, ACS), *Gazamans* (1613, ACS), *Gaçamáns* (1620, ACS), Rrodrigo de *Gaçamáns*, vezino de San Lorenzo d'Agron, jurdiçón de Altamira (1620, ACS).

Nun estudo sobre o apelido *Gasamáns*, apelido toponímico orixinario deste lugar, Luz Méndez explica a etimoloxía do topónimo como un xentilicio derivado do topónimo *Gamaz* (hoxe *Gamás*), na parroquia de Marrozos do concello de Santiago de Compostela, e este *Gamaz* ou *Gamás* tería orixe á súa vez nun nome persoal medieval de orixe xermánica *Gamaiso*. O lugar de Gasamáns debería o seu nome a unha familia procedente dese lugar de Marrozos.

En Agrón, coma noutras parroquias de Ames, tiveron especial importancia os muíños. Os veciños acudían aos muíños do río Tambre (o Muíño Novo, o Vello, o da Maquía e o de Pezas). En Gasamáns cómpre salientar o Muíño dos Malatos.

Gasamáns é topónimo único no *Nomenclátor*. Aquí ten orixe o correspondente apelido toponímico, que en 2001 contaba con pouco máis dun cento de portadores,

repartidos entre os que manteñen a forma do topónimo (*Gasamáns*) e os que portan unha forma castelanizada *Gasamanes*.

Grela, A

Lugar da parroquia de Biduído

O substantivo galego *agro* ‘terra de labor’ é continuación do latín *ager* (acusativo AGRUM), do mesmo significado. O feminino *agra*, que en orixe foi un plural neutro, o plural de AGRUM, significa ‘conxunto de agros’, ‘conxunto de terras de labor dunha casa’, ‘extensión de terras de cultivo’. *Agro* e *Agra* son nomes moi comúns na toponimia. Entre os microtopónimos da parroquia de Biduído repítese o masculino en *O Agriño*, *O Agro da Braña*, *O Agro do Cura*, *O Agro da Madanela*, *O Agro da Vella*, *O Agro de Arriba*, *O Agro do Medio*, *O Agro de Fraíz*, *O Agro Longo*, *O Agro de Xaquín*, *O Agro Vello* etc. O feminino témolo en *A Agriña*, *A Agrota* e *A Agrela*.

Agrela é un derivado de *agra* mediante o sufixo diminutivo correspondente ao latín -ĒLLU, -ĒLLA, que dá en galego -elo / -ela. Como este sufixo deixou de ter rendemento xa na Idade Media, substituído por -iño / -iña, podemos interpretalo como sinal da antigüidade dos topónimos que o conteñen.

A documentación galega medieval en latín rexistra topónimos como este coa grafía latina *agrella* ou coa actual: “illas lareas de *Agrella*” (1072, Braga), “*Agrela* cum uno serviciali” (1144, Carboeiro).

Igual que sucede noutros topónimos idénticos ou no nome da comarca (*Amaea* > *Amaía* > *A Maía*), o *a-* inicial do substantivo *agrela* puido ser interpretado como artigo feminino e producir a deglutinación. Na documentación de finais do século XVI e comezos do XVII relativa á parroquia de Biduído vemos os exemplos máis antigos desa alternancia das grafías: *Agrela... leira da Grela* (1581, AHUS), *agro d’Agrela* (1599, ACS). No seu uso como apelido en cadeas onomásticas é común a deglutinación tamén desde o século XVI: *Lopo da Grela* (1526), *Fernán da Grela* (1575), *María da Grela* (1578).

A variante deglutinada (*A*) *Grela* ten moita presenza na tradición escrita e oral (“vén da Grela”) e pode verse na rotulación viaria. Así, e aínda que no actual *Nomenclátor de Galicia* o topónimo aparece coa forma normalizada *A Agrela*, propúxose a restitución desa forma tradicional para futuras edicións. Segundo a *Cartografía dos Apelidos de Galicia*, arredor de 1800 persoas portan o apelido coa variante deglutinada *Grela*, máis de 30 no concello de Ames.

Polo lugar da Grela pasa o Camiño Portugués que entra na parroquia de Biduído por Raíces. Segundo documentación municipal, a orixe deste núcleo habitado podería estar na casa grande situada no Km 1 da estrada CP0206, dados os vestixios conservados dalgúns elementos que distinguían as casas fidalgas.

Guertambres

Tramo de río e terras en Insua, parroquia de Agrón

O río Tambre ao seu paso pola parroquia de Agrón coñécese nalgúns tramos como *O Río Grande*, que é tamén o nome que recibe na Ponte Maceira. Na zona de Insua, na mesma parroquia de Agrón, ten ademais a denominación alternativa de río de *Guertambres*, nome que se repite en *O Pozo de Guertambres*, *A Ribaceira de Guertambres*, *O Ribazo de Guertambres* e *Os Tallos de Guertambres*, segundo observamos na relación de topónimos recollidos no *Proxecto Toponimia de Galicia*. Son as zonas de cultivos situadas na parte norte da península debuxada pola cerrada volta do río, que xustifica o nome de Insua (< INSŪLA).

Non posuímos rexistros históricos destes topónimos. O plural de *Guertambres* pode ser secundario, provocado pola división dunha propiedade extensa chamada **Guertambre* (o topónimo *Os Tallos de Guertambres* suxire esa división), e este nome pode explicarse, segundo Gonzalo Navaza, como alteración de *Agra de Tambre* ou *Agro de Tambre*. Se o -s final é antigo, o topónimo puido nacer en latín como *Agru Tamaris*.

Guimaráns

Lugar da parroquia de Bugallido

Guimaráns é o nome da aldea inmediata á igrexa parroquial de Bugallido. O topónimo repítese en máis dunha ducia de localidades galegas, con esta forma *Guimaráns* ou coa variante *Guimarás*, e ten paralelo no portugués *Guimarães*. Proceden de WIMARANIS ou WIMARANES, dun antropónimo *Wimara* (*Vimara*, *Guímara*), que tivo moito uso na Alta Idade Media galega. É nome persoal de orixe xermánica; recoñécese nel o primeiro elemento do nome *Wimaredus* (de onde o topónimo *Guimarei*), pero a orixe e o significado exactos son pouco claros.

Outros topónimos idénticos atéstanse na documentación medieval como *Vimaranes*, *Guimaranis*, *Guimaraas*, *Guimaraes* etc. Para este de Bugallido temos rexistros escritos polo menos desde o século XVI:

lugares de Mourigade e *Guimaráns* (1530, ACS), Juan de *Guimaráns*, de San Pedro de Bugallido (1530, ACS), lugar de *Guimaráns* sito en la dicha feligresía. [San Pedro de Bugallido] (1617, ACS).

No territorio municipal repítese este nome na microtoponimia a partir dun sobrenome ou apelido de propietarios: *Guimaráns* e prados de *Guimaráns* (tamén chamados prados da Parrocha) en Cruxeiras (Ames), *Guimaráns*, terras de labor en Quistiláns (Bugallido) e *Guimaráns*, tamén labradíos, en Covas. Este último aparece como *Agro de Guimaráns* no Catastro de Ensenada (1752).

Aínda que este *Guimaráns* de Bugallido orixinou o correspondente apelido topónimo, segundo vemos na documentación histórica, a distribución xeográfica

actual dos portadores do apelido *Guimaráns* apunta a outro lugar homónimo como principal foco irradiador, pois presenta a máxima densidade de portadores nos concellos pontevedreses de Campo Lameiro, Cuntis e A Estrada.

Igrexa, A

Lugar da parroquia de Agrón

Lugar da parroquia de Biduído

Lugar da parroquia de Covas

Lugar da parroquia de Ortoño

O substantivo galego *igrex*a, como outras variantes populares *Eirexa*, *Eirexe* etc., proveñen do latín *ECCLESSIA*, que en orixe significaba ‘assemblea, reunión do pobo, reunión dos fieis’.

O nome de *A Igrexa* con que figuran estes nomes de Ames no *Nomenclátor de Galicia* corresponde á forma estándar do galego. Na microtoponimia da parroquia de Covas existen nomes como *A Cortiña da Eirexe* que nos revelan cal era a forma popular deste substantivo na fala local.

Na administración eclesiástica, a igrexa parroquial de Biduído está adscrita á Unidade Pastoral do Milladoiro desde que se construíu a igrexa desta poboación. Deste xeito, o principal núcleo urbano do concello pasou a ter parroquia propia, con san Xosé como titular. Este cambio foi debido ao notable incremento demográfico do Milladoiro, que tradicionalmente dependía da igrexa parroquial de Santa María, en Biduído de Arriba. A carón desta está *O Igrexario*, o nome que reciben os terreos pertencentes á igrexa parroquial. Ás veces na microtoponimia para as referencias á igrexa parroquial emprégase o substantivo *misa*, coma no *Camiño da Misa*, entre Biduído de Abaixo e Biduído de Arriba, a vía de tránsito para asistir aos oficios eclesiásticos.

Na freguesía de Ortoño, ao lado da igrexa parroquial están *As Leiras da Igrexa*, o cruceiro da *Igrexa* e o lugar do Santo, que quizais non se identifica co titular da parroquia, senón con san Cibrán (véxase a entrada *O Santo*).

A aldea chamada *A Igrexa* en Agrón conta cun pintoresco conxunto formado polo templo, de finais do século XVIII, coa imaxe de san Lourenzo na fachada, adro murado, cruceiro, cemiterio e casa reitoral. No adro hai un viacrucis do ano 1883. Ao redor da igrexa están os lugares denominados *O Igrexario* e *O Campanario*.

Instrumento, O

Lugar das parroquias de Bugallido e Ortoño

O lugar chamado *O Instrumento* sitúase entre Bugallido e Ortoño e figura no *Nomenclátor* como entidade de poboación nas dúas parroquias. Ten unha pequena ponte sobre o río Sar que tamén recibe o nome de ponte do *Instrumento*.

Unha interpretación literal deste topónimo levou a supoñer que contiña o substantivo común *instrumento* na súa acepción de ‘documento notarial’, aquí relativo

a un suposto documento que dirimiu un preito sobre as propiedades do lugar. Sería un caso insólito de motivación do topónimo, que só aparentemente garda paralelismo con outros topónimos debidos a unha disposición xudicial ou administrativa (*A Manda, O Desembargo, O Prado da Querela, O Preito, Os Redimidos* etc.). Parece máis verosímil a hipótese que considera *O Instrumento* unha grafía errada ou cultista, por identificación con ese substantivo, dun orixinario **Estrumento*, adxectivo formado sobre *estrume* ‘materia vexetal empregada para facer a cama dos animais e o esterco’, un derivado do verbo *estrar* ‘esparexer’. Expón esta interpretación Carré Aldao no volume correspondente á provincia da Coruña na *Geografía General del Reino de Galicia* de Carreras Candi (1928):

La aldea *Estrumento* aparece oficialmente como su homónimo de Bugallido, en este propio ayuntamiento, con el nombre de *Instrumento*, mal traducido, pues el *estrumento* gallego aquí no significa sino lugar abundante en *estrume*, o sea broza que se emplea para *estrar* (extender) por los establos para recoger después como abono para las heredades.

No Catastro de Ensenada (1752) rexístrase nese lugar un muíño do mesmo nome sobre o río Sar: “uno en esta dicha feligresía nombrado do *Ynstrumento*, sito en el Agro de Vesada”. No diccionario xeográfico de Madoz (1845) figura entre os lugares de Ortoño co nome de *Estromento*.

Insua

Lugar da parroquia de Agrón

Como observou o padre Sarmiento no século XVIII, os topónimos galegos *Insua*, procedentes do latín *INSŪLA*, adoitan ter o significado de ‘península’ e designan espazos rodeados de auga (do mar, de dous ríos confluentes, dunha revolta do río...) por todas as partes menos por unha que serve de acceso a eles. Neste caso o espazo que define a *insua* que dá nome ao núcleo de poboación é a área que queda encerrada pola gran revolta do Tambre.

O topónimo rexístrase por escrito desde a Idade Media en latín: “in Trasmonte, in *Insula*” (1165, Toxosoutos). En documento de 1215 cítase un “Alfonsus Iohannis de *Insula*” que ten propiedades en Ogrom (Agrón).

Nalgunhas zonas de Galicia *insua* ten ademais un significado equivalente a *tallo, sorte, tenza* etc., aplicado a herdades de terra de labor resultantes de repartos ou divisións de propiedades máis extensas. No concello de Ames hai varios microtopónimos como *A Insua*, terra de cultivo, *A Insua*, augas e *A Insua de Piñeiro*, a carón do río Tambre, en Tapia ou *As Insuas*, en Cortegada.

Lamas

Lugar da parroquia de Ames

A palabra *lama* é de orixe prerromana. O seu significado é o de ‘toda masa branda que se forma ao mesturarse terra con auga’. O substantivo identifica terreos húmidos e nalgúñas áreas pode funcionar como sinónimo de *braña* ou de *prado*. Co significado xenérico de terreos brañentos e con moita auga, reciben este nome os prados que están ao redor dos chamados rego de Riamonte e rego dos Pasos, onde se localiza este lugar.

Lamas rexístrase coa mesma forma e grafía desde o século XII, nun documento onde entre os bens de Munio Páez de Trasmonte se mencionan os lugares “de Adauffe, Inter Ambas Eyras, et in Pedrouzos et in *Lamas*” (1165, Toxosoutos).

Entre os elementos patrimoniais desta aldea salienta o seu cruceiro e o muíño coñecido como muíño de *Lamas*. Este muíño é quizais o que figura no Catastro de Ensenada cun nome que contén o apelido do propietario: muíño de Frádegas.

Lamas é nome de máis dun cento de entidades de poboación galegas, segundo o *Nomenclátor de Galicia*. Moitos destes lugares deron orixe ao apelido toponímico correspondente, que levan en Galicia máis de 9.000 persoas. É posible que parte dos preto de cen portadores deste apelido no concello de Ames teñan orixe remota neste lugar.

Lapido

Lugar da parroquia de Ortoño

O lugar de Lapido sitúase no norte da freguesía de Ortoño, sobre o río Sar. Ten unha capela dedicada á Virxe da Mercé, cunha inscrición que sinala o ano de 1786 como o da súa consagración e un cruceiro na entrada do adro. Posiblemente tivo relación cos mercedarios de Conxo. Ten tamén interese a zona fluvial, con pasos sobre o Sar como a Pontella de Teiga e varios muíños: o muíño do Instrumento, o muíño de Arriba, o muíño do Medio e o muíño de Abaixo, xunto coa Presa Vella e o pozo do Muíño, ademais do muíño de Lapido e a presa construída para levarlle a auga.

O topónimo *Lapido* é un derivado colectivo, mediante o sufixo *-ido*, do substantivo *lapa* ‘lousa, pedra grande e plana, laxa’, de orixe prerromana (< **LAPPA*). O *Nomenclátor de Galicia* recolle outros dous lugares chamados *O Lapido* nos concellos de Irixoa e do Porto do Son.

A metade da aldea de Lapido pertenceu á Casa de Altamira. Tamén tiñan propiedades nela o cabido catedralicio, que as administraba a través da Tenza de Santa Cruz de Santiago, e o mosteiro de San Paio de Antealtares. A documentación histórica dá conta dun longo litixio entre a Mesa Capitular da Catedral, o Conde de Altamira, a Confraría da Concepción de Santiago e algúns particulares polas rendas e foros deste lugar.

As referencias máis antigas do topónimo que posuímos son do século xv, como apelido de persoas como *María de Lapido* (1433, TMILG). O Arquivo da Catedral de Santiago contén abundante documentación relativa a este lugar de Ames a partir do século xvi: *Dominga de Lapido*, de San Xoán de Ortoño (1530, ACS), *Lapido*, sito en San Xoán de Ortoño (1531, ACS), Rodrigo Ambroa, boticario de Santiago, arréndalle a *Juan de Lapido* o *lugar de Lapido*, en Ortoño (1531, ACS).

Leboráns

Lugar da parroquia de Trasmonte

A aldea de Leboráns, próxima á estrema co concello de Brión e as ruínas das Torres de Altamira, desenvolveuse no camiño que sobe ao monte desde o pequeno val formado polo río de Portanxil, tamén chamado rego das Pateleiras ou das Lavan-deiras, que discorre cara ao norte para unirse ao Sar.

Leboráns procede dun nome persoal masculino *Lébora*, *Leboranis*, de uso documentado en Galicia no século x: “karta venditionis de *Lebora* Martinaniz [...] Ego *Lebora* una cum filio meo Gisulfo” (927, Sobrado). Contén o elemento xermánico LEUBA, gótico LIUBA ‘amor’, presente noutros nomes medievais como *Leobaldus*, *Leovigildus*, *Leobesindus*, *Leoveredus*. Na toponimia, algúns derivados deste nome persoal poden confundirse con derivados de *lebre* (< latín LEPÖRE), e o propio antroponimo tamén se rexistra ás veces con -p- por interferencia da familia lexical de *lepore* (*Lepora testis*, 961, Samos).

Leboráns é topónimo único en Galicia, pero o *Nomenclátor* recolle ademais na parroquia e concello do Pino dúas aldeas chamadas *Leborán Grande* e *Leborán Pequeno*. *Leborán* é o resultado do acusativo LEBORANEM; *Leboráns*, do xenitivo LEBORANIS ou do plural LEBORANES.

O lugar de *Leboráns*, en Trasmonte, rexístrase desde o século xii na documentación do *Tombo de Toxos Outos* coas grafías *Lovoranes* (1156), *Lovaraes* (1167), *Lovoraens* (1170), *Lovoraens* (1170), *Lovoraes* (1156, 1170, 1175, 1176 etc).

Desde finais da Idade Media a historia desta aldea está vinculada co servizo dunha familia local, os Leis de Leboráns ou a Casa de Leis, á Casa de Altamira. En documentación do século xiv xa se mencionan algúns individuos deste lugar pertencentes á pequena nobreza: “Aras Gonçález de *Leboraans*” (1348); “Aras González, fillo de Gonzalo Eanes de *Leboraes*” (1348, TMILG), quizais antepasados de Rui de Leis de Leboráns e o fillo deste, o escudeiro Martín de Leis de Leboráns, que viviron no século xv e comezos do xvi. O segundo foi alcaide e meiriño da fortaleza de Altamira en tempos dos primeiros condes de Altamira. A documentación conservada no Arquivo Histórico Universitario e no Arquivo da Catedral de Santiago mostran a consolidación do poder e a expansión das propiedades da Casa de Leis de Leboráns.

O Pazo de Leboráns é unha construción senlleira no lugar, radicado ao pé do monte e con fermosas vistas ao val. O conxunto componse de vivenda, capela,

horta, xardín e pombal cunha torre que representa o poder señorial. No corpo do edificio ten os escudos dos Caamaño e dos Leis.

Esta aldea da parroquia de Trasmonte é o foco orixinario do apelido *Leboráns*. Hai preto dun cento de persoas apelidadas *Leboráns* en Galicia, a maioría concentrada nos concellos dos arredores de Ames. É distinto do apelido *Leborán*, tamén toponímico, orixinario do lugar homónimo do concello coruñés do Pino.

Lens (San Paio)

Parroquia e lugar

A parroquia de Lens, que comprende o lugar do mesmo nome e o de Miso; é unha das parroquias ribeiregas do Tambre. Ten por advocación san Paio (< latín PELAGIU, de orixe grega), mártir galego do século x. Este nome persoal foi moi común na Idade Media en Galicia (o nome masculino máis frecuente en Galicia no século xi e o segundo máis frecuente no século xii).

Entrada no lugar de Lens |

Lens é un topónimo único no *Nomenclátor de Galicia*, de orixe e significado descoñecidos, moi probablemente prerromano. Aparece na documentación de Toxos Outos desde o século xii con diversas grafías:

Sancto Pelagio de *Lenes* (1149), in terminis de *Lenes* (1172), hereditate de *Lees* (1180), ecclesie Sancti Pelagii villa que vocitant *Leens* (1180), *Leeis* (1220), *Leeyns* (1244), *Lëes* (1289).

A atestación máis antiga coa grafía actual (*Lens*) atopámola xa no século xiii: “Sancto Pelagio de *Lens*” (1151, SMPinario).

As formas con que aparece o topónimo na documentación medieval permiten advertir a evolución *Lenes* > *Lêes* > *Lens* / *Leis*. A fixación e transmisión como apelido desde a Idade Media da variante *Leis* fai que conservemos na onomástica actual as dúas solucións medievais do topónimo: *Lens* / *Leis*. Segundo o censo de 2001, en Galicia 680 persoas levan o apelido *Lens*, orixinario desta parroquia; a maioría concentrados nos concellos de Negreira, Ames e Santiago. Nos portadores actuais de *Leis* conflúen dous apelidos toponímicos diferentes: o orixinario da freguesía de Leis de Nemancos (Muxía), con presenza notable no occidente da provincia da Coruña, e o orixinario de Lens que conserva como apelido unha variante antiga do topónimo.

Igual que en Leboráns, en Lens pervive a tradición señorial e paxega no Pazo de Lens. Nos xardíns deste pazo consérvase un miliario romano anepígrafe atopado, xunto cunha moeda da época do emperador Adriano, no monte de Porto Menlle, nos lindes entre as parroquias de Lens e de Ames. É verosímil que sexa este miliario o que aparece mencionado na documentación medieval de Toxos Outos como *Petra Occisindi*, *Pena Dauzosinde*, *Pena Occisinda* ou *Hociscendi*, sinalando a estrema entre as parroquias de Ames e Lens.

Lombao, O

Lugar da parroquia de Covas

64

Son moi comúns os nomes de lugar derivados do latín *lumbum* ‘lombo’ que designan elevacións suaves do terreo, de forma sinuosa ou como un *lombo* ‘costado’. O *Nomenclátor* recolle máis de medio cento de localidades chamadas *Lomba*, *A Lomba*, *As Lombas*, *A Lombeira*, *A Lombiña*, *O Lombiño*, *O Lombo*, *A Lombeira* etc. Na microtoponimia é tamén moi frecuente; no propio concello de Ames, en Ortoño, hai unha área que se chama *Os Lombos*.

Lombao parece un derivado de *lombo* co sufixo correspondente ao latín -ANU. No galego mañán esperaríamos un resultado *Lombán*, polo que é probable que aquí teñamos un apelido de orixe foránea (quizais orixinario dalgún dos lugares chamados *Lombao* ou *O Lombao* no concello coruñés de Ortigueira ou nos lugueses de Ourol e Paradela). Na documentación histórica non localizamos ningún *Lombao* nin nesta parroquia nin nos arredores antes do século XVIII, o que concorda coa posibilidade dun topónimo de orixe recente. Rexistrámolo por primeira vez no Catastro de Ensenada (1752): o sitio de *Lombao*, situado no camiño que vén de Augapesada e vai á cidade de Santiago. No mesmo Catastro tamén se menciona un monte de *Lombao* entre as estremas dunha das propiedades comunais da freguesía de Bugallido (“P[oniente] monte de *Lombao*, N[orte] monte de Tarrío, N. Monte de Firmistáns”). E tamén recibe o nome de taberna de *Lombao* unha das catro que había naquel tempo na parroquia de Ames, en que vendía viño nese tempo un tal Carlos Pérez de Lapido:

que en esta feligresía San Thomè hai quatro tavernas, la una chamada *Lombao*, otra de Aguapesada, otra de San Amaro de Barouta y la otra chamada de Seárez (CME, Interrogatorio, nº 29).

O desenvolvemento da poboación viuse favorecida pola encrucillada onde se encontran o camiño que vén de Bertamiráns para continuar á Ameixenda e o que vén de Santiago cara a Augapesada. Chegando por este, pouco despois de pasar Ventosa, na parede dunha das casas da beira da estrada consérvase o rótulo de azulexos, quizais de comezos do século pasado, que sinala a entrada da aldea: “Lugar de Lombao”.

Loureiros

Lugar da parroquia de Covas

Loureiros é o nome dunha aldea na estrema da parroquia de Covas coa de Ortoño, entre Capeáns e Caroubáns, na beira norte da actual autovía, que a separa de Bertamiráns. O topónimo contén o plural do nome da árbore *Laurus nobilis*, coñecida en galego como *loureiro* (< latín LAURARIU), especie da familia das *Lauraceae*. Os nomes de lugar relativos a esta árbore son moi comúns en Galicia; o *Nomenclátor* recolle máis dun cento de topónimos coas formas *Loureiro* ou *Loureiros*.

As referencias escritas máis antigas que coñecemos deste lugar son do século XVI, moitas delas como apelido:

Juan de *Loureiros*, veciño de Covas (1549, ACS), lugar y casal que se dize de Saboy, sito en la aldea de *Loureiros* (1578, ACS), Alberte de Carauváns, vezino de la dicha feligresía, [arrenda] casa que sse dize de *Loureiros* (1589, ACS), el lugar de Bentosa y *Loureyros* (1592, ACS), Gregorio de *Loureiros*, labrador, veciño de Covas (1657, ACS).

O nome repítese noutros microtopónimos da aldea: a fonte de *Loureiros*, *Ponte Loureiros* e *Monte Loureiros*. Polo Catastro de Ensenada sabemos que a mediados do século XVIII estaba en Loureiros unha das tabernas da freguesía de Covas.

Maguxe

Lugar da parroquia de Ortoño

A aldea de Maguxe localízase ao norte da igrexa de Ortoño, próxima ao río Sar, na estrema coa parroquia de Bugallido. Reprodúcese o nome na microtoponimia: a fonte de *Maguxe*, o lavadoiro de *Maguxe*. Salientan no lugar os hórreos tradicionais da Maía, así como un relevo de figura feminina en pedra, quizais a Virxe María, que a tradición local relaciona coa veciña capela de San Cibrán e que ten como peaña unha peza con restos de epigrafía. En Maguxe acháronse unhas moedas romanas das épocas de Augusto, Tiberio e Nerón, indicio da antigüidade deste núcleo de poboación.

Maguxe é topónimo de orixe incerta. Aínda que se ten proposto unha orixe prerromana, ben de significado oronímico, ben vinculada co celta *magō-* ‘grande’, ‘campo’, parece máis probable que proceda do xenitivo *MAGUSII* dun nome persoal latino *Magusius*, que figura nos repertorios antroponímicos latinos.

Maguxe pertenceu á Casa de Altamira desde o século xv. Nas referencias máis antigas vémolo como apelido toponímico dun *Sueiro de Maguxe* e un *Juan Ares de Maguxe* nun censo de 1507. Na documentación do Arquivo da Catedral de Santiago *Maguxe* é a única grafía empregada no século xvi; as grafías con <j> aparecen no século seguinte e son esporádicas antes do xviii:

lugares de *Maguxe* y Lapidó (1532), casal de *Maguxe* (1532), lugar y casal de *Maguxe* (1546), lugar de *Maguxes* [sic] (1586), Juan Barreyro de *Maguxe* (1598), Juan Barreiro de *Maguje* (1620), Miguel Barr[eiro] de *Maguxe* (1632).

Maía, A

Nome do val e da comarca

Na introdución xa fixemos referencia a este topónimo (propriadamente un *corónimo* ou nome de territorio), documentado desde o ano 569 e que a partir do século ix serviu de referencia xeográfica para dar a coñecer o lugar do sepulcro do Apóstolo Santiago. A *terra* ou *territorio* medieval comprendía a área situada entre Tambre e Ulla definida principalmente pola rede fluvial do río Sar, que na actualidade corresponde aos termos municipais de Ames e Brión e parte dos de Teo e Rois, chegando ata Padrón (A Escravitude). Na división administrativa actual, A Maía insírese dentro da comarca de Santiago (Ames, Boqueixón, Brión, Santiago, Teo, Val do Dubra e Vedra, lindando ao norte cos vales da Barcala e Dubra, ao sur co Ulla e ao oeste cos montes do Valeirón).

Durante o Antigo Réxime e ata a creación dos concellos no século xix, *A Maía* (escrito tamén *Mahía*) foi nome dunha xurisdición que incluía as parroquias de Ames e Covas.

Igual que outros nomes de territorios medievais, na administración eclesiástica sobreviviu *A Maía* ata hoxe como nome de arciprestado, que comprende as parroquias de Ames, Bugallido, Covas, Ortoño, Tapia (anexa de Ames) e Trasmon-te. Agrón e Lens pertencen ao arciprestado da Barcala, Piñeiro ao de Dubra e A Ameixenda e Biduído ao do Xiro da Rocha.

Río Barxa describiu así o val da Maía no seu discurso de ingreso na Real Academia Galega, titulado *Interpretación xeográfica da paisaxe compostelá*:

No conxunto de terras da parte occidental de Santiago, aséntanse, á súa vez, dúas zonas morfolóxicas: Unha é o val da Mahía encaixado na grande falla ou conxunto de fallas da depresión meridiana que, desde Carballo até Tui rompe a Galicia Occidental e a festonea de balnearios termiais. Organiza unha paisaxe xeográfica totalmente condicionada pola tectónica. Derivado del áchase o que H. Nonn chamou o alveolo

de Santiago, un reborde largacío drenado polo mesmo río que rega a Mahía e que ao decorrer por riba de materiais menos resistentes á erosión, orixina un relaxamento, un escalón máis baixo do que Solé Sabarís chamou o Escalón de Santiago.

O topónimo ten paralelo noutros topónimos peninsulares *Amaya* e semellantes. Procede dunha raíz hidronímica indoeuropea *AM- ‘auga, río, canal’. Rexístrase desde a *Divisio Theodomiri* ou parroquial suevo, onde se menciona entre as terras pertencentes á sé iriense. Estes son algúns dos seus rexistros en latín:

Amaeam (569), in finibus *Amaea* (854, 858), in finibus *Amaee* (915), Montem Sacrum et Ambas *Amaeas* (927), commissos *Amaea* et Monte Sacro (1019), *Amahee* (1164), *Amaya* (1205, 1227).

A partir do século XIII xa se empeza a documentar a deglutinación do *A-* inicial de *Amaea* e *Amayá*, que se interpreta como artigo feminino, e na documentación de Toxos Outos e de Sobrado empezamos a ver grafías como *Meýa*, *Mayá* e *Maía* convivindo coa forma plena: “frater Iohannes da *Maia*” (1200), “frater Iohannes de *Amaia*” (1205), “Martinus de *Maia*” (1219). En galego rexístrase a deglutinación desde o século XIII: *ena Meýa* (1289), *terra da Meýa* (1352). Desde 1415 xa son constantes as formas *da Meýa*, *da Mayá*.

A grafía que marcaba o hiato mediante un <h>, *Mahia*, que comeza a verse no século XVII, foi forma habitual ata o século XX en castelán (*La Mahia*).

A crenza de que entre os nomes da *Maía* e de *Ames* existía algún parentesco lingüístico gozou de certa difusión, tamén popular. Debeuse ver favorecida polo feito de que a antiga xurisdición da *Maía* tivese o seu centro na freguesía de Ames. A suposta relación entre os dous topónimos apoiábase no coñecemento das formas medievais do nome da *Maía* con *A-* inicial, pero tamén no descoñecemento das formas medievais do nome de Ames, que como vimos contradín esa relación. Nun documento do ano 1295 das *Fontes documentais da Universidade* lemos: “en friigesia de sam Thomé d’*Oyames* en terra d’*Ameyá*” (1295).

O *Nomenclátor de Galicia* recolle ademais unha entidade de poboación chamada *A Maía* na parroquia de Cambás, no concello coruñés de Aranga. Deste lugar, e non do corónimo tratado nesta entrada, procede o apelido *Mahía*, que ten en Galicia máis de oitocentos portadores.

Mámoa, A

Lugar da parroquia de Tapia

Mámoa é a denominación galega máis común dos túmulos funerarios característicos da cultura megalítica: montículos de terra que conteñen no interior un dolmen de pedra, habitualmente cunha depresión superior coñecida como “cono de violación”, resto dalgunha escavación ilegal na busca de materiais preciosos. *Mámoa* é o resultado galego do latín MAMMŪLA ‘tetiña’.

A *Mámoa* é unha aldea de Tapia situada entre Seares de Arriba e Frenza. Ao sueste da aldea unha área de monte chámase *O Souto da Mámoa*. Non hai constancia hoxe de ningunha mámoa que puidese motivar o topónimo, pero dise que cando se empezou a utilizar o veso ou vesadoiro para arar a terra, contra o ano 1915, apareceron restos de materiais de construción moi antigos.

Rexístrase desde o século XIII, en documentos en latín, xa coa forma en galego: “in Senares et in alio Senares et in Casale Donego et in a *Mamoa*” (1213, Toxosoutos).

No territorio de Ames consérvase mostra destes monumentos megalíticos prehistóricos en varias parroquias. Na de Agrón, na aldea de Sandar, están as mámoas de Montouto, tamén chamadas mámoas de Raña Longa. Na Ameixenda, na aldea de Cortegada, a mámoa das Medorras, un topónimo redundante que parece indicar que o nome tradicional das mámoas na zona era *medorra*, coma noutras áreas de Galicia, un derivado do latín *MĒTA* (> galego *meda*) ‘fito, marco, montículo’ ou do seu paralelo celta. Non moi lonxe dela, pero xa cara á parroquia de Ames, a mámoa dos Pedrouzos. En Bugallido consérvanse as mámoas do Picón, que son dúas, e as mámoas das Fontaiñas en Buceleiras. En Lens, as mámoas de Fontenla. En Ortoño, a mámoa dos Pachóns, na aldea das Cortes. En Piñeiro, as mámoas do Cotón de Espiñeira e o conxunto de seis túmulos coñecido como as mámoas da Andoriña.

No *Nomenclátor de Galicia* figuran unha ducia de lugares chamados *A Mámoa*, tres co plural *As Mámoas* e cinco co diminutivo (*A*) *Mamoela*, (*As*) *Mamoelas*.

Mar de Ovellas, O

Tramo viario na parroquia de Trasmonte

O suxestivo topónimo *O Mar de Ovellas* é unha referencia senlleira no camiño a Fisterra. Nomea un lugar alto, un paso entre elevacións ao oeste de Augapesada, no cumio da zona denominada *As Ovellas*, separando a conca do Tambre dos afluentes do Sar. A este *Alto do Mar de Ovellas* chégase pola célebre *Costa do Mar de Ovellas*, asociada a narracións de salteadores de camiños e mencionada nun dos poemas de *Follas Novas* de Rosalía de Castro:

I a vella vai, sube, sube
a costa do mar de ovellas,
cun ollo posto no chan
i outro onde as casas fomegan.

O topónimo rexístrase coas grafías *Mor do Obellias* e *Mordouelias* na documentación de *Toxos Outos* no século XII:

territorio Amahee inter montem que dicent Petroso Maiore et *Mor do Obellias* (1164), in terra Amaia sub monte *Mordovelias* (ano 1173).

O segundo elemento do composto parece o plural do zoónimo *ovella* (< latín OVICŪLA), tamén presente noutros nomes da zona, como a denominación da parte alta do monte, chamada *O Alto das Ovellas Negras* ou *Alto do Morouso*. Este substantivo *morouzo* ‘montón de pedras’, contén o radical prerromano MOR- ‘pedra’, ‘montículo pedroso’, ‘monte’, que podería explicar o primeiro elemento da forma antiga do topónimo, *Mordovellas*, antes da alteración vocálica que permitiu identificalo co substantivo *mar*. Esa alteración ha de ser relativamente tardía, pois non a rexistramos antes do século XVIII (“peña de *Mar de Ovellas*”, “piedra de *Mar de Ovellas*” na demarcación de Trasmonte no Catastro de Ensenada, 1752). En documentos do Arquivo da Catedral de Santiago do século XVII rexístrase aínda como *Mordovellas* e *Mordobellas* (1613, 1660 etc.).

Mercuto, O

Lugar da parroquia da Ameixenda

O Mercuto é unha aldea da freguesía da Ameixenda, na estrema coa de Fecha. O seu nome é outro dos topónimos de Ames de orixe e significados descoñecidos e sen paralelos na toponimia de Galicia ou doutras áreas.

Aínda que o supoñemos topónimo antigo, só posuímos rexistros a partir do século XVI na documentación do Arquivo da Catedral de Santiago:

casal que se dize de *Mercuto* (1574), lugar do *Mercuto* (1590, 1598 e 1613), lugar y casal que se dize do *Merguto* (1591), do *Merguto* (1599), lugar de *Mercuto* / *Mou-guto* (1602-1604), Juan d’Outeiro do *Mercuto* (1638), Juan d’Outeiro de *Mercuto* (1649).

A situación do lugar no linde de dúas parroquias podería suxerir relación co substantivo común *marco* ‘pedra de demarcación’, pero a terminación *-uto*, que esixe un étimo con dobre consoante (-UTTU) apunta a unha orixe prelatina. É posible que teña orixe nun antropónimo de orixe prerromana (coa forma **Mercuttus*), emparentado con *Mercius*, *Mercasius*, *Mercitus* etc., mencionados por Lourdes Albertos Firmat no seu estudo da onomástica hispana antiga, onde se di que “el radical *Merc-* es muy frecuente en la onomástica personal de todo el dominio celta”.

Hai tamén unha fonte do Mercuto, na mesma aldea, e A Pedra Furada no alto do monte. Na de Carballo hai un xacemento arqueolóxico datado na Idade de Bronce, onde apareceron restos cerámicos e machados.

Milladoiro, O

Núcleo urbano pertencente á parroquia de Biduído

O nome do núcleo de poboación chamado *O Milladoiro* é un topónimo xacobeo, nacido do culto ao apóstolo Santiago a partir da *inventio* do seu sepulcro en Compostela no século IX, e ten relación directa co *xiro* mencionado no nome da antiga

xurisdición do Xiro da Rocha, á cal pertenceu a parroquia de Biduído ata o século XIX. Desde o propio século IX, a igrexa de Santiago recibiu dos reis xurisdición territorial sobre un *xiro* ou *circuíto* que sucesivos monarcas foron ampliando. Segundo López Alsina, empregáronse miliarios romanos para a demarcación dese circuíto en cada unha das vías de entrada en Compostela e na documentación anterior ao ano 1000 eses marcos ou fitos sempre aparecen designados como *miliarios*. Os diferentes topónimos *O Milladoiro* (pois o nome repítese na microtoponimia dos arredores de Compostela) contiñan en orixe un substantivo da familia de *miliario* e de *milla* (< lat. MILLIA, do numeral *mille*), *MILLIATORIUM. Pero a tradición culta xacobea desde o século XI latinizou como HUMILIATORIUM os nomes que xa eran en galego *O Milladoiro*, instituindo así un vínculo aparentemente etimolóxico co latín HUMILIS e HUMILITATIS que deu orixe a certo rito da peregrinaxe (depositar pedras nos chamados *milladoiros*, especialmente no situado onda o Monte do Gozo, na derradeira etapa do Camiño Francés).

A microtoponimia revela efectivamente a existencia de máis *milladoiros* ao redor de Santiago, onde “confluían no século IX tantas vías como miliarios se poden documentar ao redor da cidade”, en palabras de López Alsina. Ademais do noso núcleo do Milladoiro, no concello de Ames, na vía Santiago-Iria, pódense identificar os seguintes:

- *O Milladoiro*: terras de labor e de monte na cima de Sarela de Abaixo, en terreos que chegan ao Monte Pedroso. Repítese no acceso aos centros de reemisión de sinais de televisión e telefonía: A Cruz do Milladoiro, onde no pasado houbo un cruceiro. Por Sarela de Abaixo pasaba un antigo camiño real cara á Vilvestro e Fisterra.
- *O Milladoiro*, terreos na ladeira oriental do Monte Gaiás, a carón da Calzada Real de Sar, na vía que saía a Aríns e cara a Ourense.
- *O Milladoiro e Tras do Milladoiro*, na estrada da Coruña á altura do Polígono do Tambre.
- *O Milladoiro* no Monte do Gozo, en San Marcos, na estrada de Lugo. Menciónase como *Humiliatorium* na *Historia Compostellana*: “ad montem Gaudii scilicet ad *Humiliatorium*”.

O actual núcleo do Milladoiro foi escenario do recibimento dado a Xelmírez no ano 1102 cando regresou de Braga coas reliquias dos santos Cucufato, Froitoso, Silvestre e Susana, no coñecido episodio do *Pío Latrocinio*. De regreso de Portugal, Xelmírez mandou aviso a Compostela para que se preparase un recibimento. O séquito de Xelmírez e a comitiva de clérigos e cidadáns composteláns que acudiron a recibilo reuníronse no Milladoiro, “ad locum qui *Humiliatorium* dicitur” e desde alí seguiron descalzos a Compostela.

O Milladoiro naceu a carón dun lugar chamado *Seidón* (véxase a entrada). Nos séculos XII ou XIII ergueuse á beira do camiño portugués a ermida dedicada a santa María Magdalena. No século XIV pasou por ela a raíña Isabel de Portugal, esposa do rei Don Denis, e no XV a comitiva de León de Rosmihal, príncipe bohemio,

quen describe no Milladoiro unha fonte da cal é común beber para liberarse durante todo o ano do perigo de padecer quenturas.

O Milladoiro a finais do século xvii era unha aldea con seis casas. No ano 1809 tivo lugar un célebre episodio bélico cando foi o primeiro lugar conquistado na acción que expulsou de Santiago o exército francés. A proximidade de Santiago e a súa localización no camiño a Padrón e Pontevedra favoreceron o desenvolvemento urbano do núcleo de poboación, que coñeceu a finais do século xx un extraordinario incremento.

Miso

Lugar da parroquia de Lens

Miso é unha aldea da parroquia de Lens, situada nas proximidades da marxe esquerda do río Tambre, ao sur da igrexa parroquial de San Paio. O topónimo *Miso* debeu vir motivado polo regato tributario do Tambre que figura na cartografía do *Proxecto Toponimia de Galicia* como regueiro de *Miso*. Este pequeno curso fluvial documéntase desde o século xii en latín como *Aquam de Mizo*, *Miço* no *Tombo de Toxos Outos*.

Os diferentes rexistros medievais do topónimo permiten supoñer un étimo *MINĪCĪU, coa mesma raíz hidronímica prerromana presente no nome dos ríos *Miño*, *Miñor* e outros moitos en Galicia, na Península e en toda Europa. Os rexistros medievais do nome deste lugar reproducen diferentes fases da evolución MINĪCĪU > *Miço* > *Miço*:

per aquam de *Mizo* et inde per terminos de Oca (1180, Toxos Outos), Vilielmus Petri de *Minicio* (1222, Toxos Outos), Suerius Petri de *Miicio* (1242, Toxos Outos).

En área non seseante esperaríamos *Mizo*, e esa grafía alterna coa de *Miso* en fontes escritas a partir do século xviii. Nos séculos xvi e xvii consta como *Miço* na documentación do Arquivo da Catedral de Santiago: “Bartolomé Martínez de *Miço*”, mercader, veciño de Santiago (1594 ACS).

Moniña, A

Lugar da parroquia de Biduido

Aínda que na actualidade se estendeu a denominación de *A Moniña* a unha área de vivendas dispersas ao norte da aldea de Fraíz, na parroquia de Biduido, o topónimo designou en orixe un pequeno núcleo situado ao sur da autovía, a pouca distancia da vía do ferrocarril, onde unha casa da beira da estrada ten na fachada unha placa de mármore coa lenda: “Lugar de la Moniña. Año 1962”.

Moniña é un nome persoal feminino medieval, escrito en latín como MUNNINA, que co correspondente masculino MUNNINUS son derivados de MUNNIUS. A etimoloxía destes antropónimos é pouco clara, e mesmo se dubida se son de orixe latina

ou prerromana. *Munnius* foi un dos nomes masculinos máis frecuentes en Galicia entre os séculos x e xii. O feminino *Munnina*, *Monnina* documéntase polo menos desde comezos do século x: “ego Felix et uxor mea *Munnina*” (ano 909).

Aínda que ha de ter orixe medieval, non dispoñemos de atestacións do topónimo anteriores ao século xvii (*Casa da Moniña*, 1647, ACS). Parece conter o nome dunha antiga propietaria ou moradora da única casa orixinaria do lugar. Este antigo nome feminino lévao tamén o camiño da *Moniña* que discorre pola Devesa de Coira.

Montemaior

Lugar da parroquia da Ameixenda

Montemaior é un núcleo de poucas casas que probablemente naceu no século xvi desde a aldea de Cortegada, quizais coa expansión das terras gañadas ao monte para o seu cultivo.

O nome é un composto de *Monte* co adxectivo *maior*, ambos os dous termos moi comúns na toponimia. O *Nomenclátor de Galicia* recolle outros tres topónimos idénticos *Montemaior*, no concello lugués de Outeiro de Rei e nos coruñeses de Val do Dubra e da Laracha; neste último, *Montemaior* é tamén nome de parroquia.

No Arquivo da Catedral de Santiago temos rexistros deste *Montemaior* da Ameixenda desde finais do século xvi, especialmente no complemento toponímico dun sobrenome *Neto* que portan individuos do que en orixe debeu ser unha soa familia, orixinaria de Cortegada. Entre os primeiros encontramos un “Juan *Neto* de *Montemaior* o Mozo”, que arrenda en 1583 uns terreos a un veciño de Vilvestro, en 1585 é obxecto dunha querela por parte de María Beiroa, residente en Vilvestro, “por haberle levado su flor y virginidad”.

Mourigade

Lugar da parroquia de Bugallido

Ames concentra nos nomes dos seus núcleos de poboación un grupo importante que remite ao nome persoal dos donos da terra, aos posesores ou aos fundadores dos lugares. Un deles é *Mourigade*, que procede dun nome persoal medieval *Maurecatus*, antropónimo hispano usado nos últimos séculos do primeiro milenio. Certa tradición considera que o primeiro portador deste nome foi o rei *Mauregato* (783-789) e que este era fillo bastardo de Afonso I e unha cativa moura. O nome é un derivado do latín MAURUS ‘mouro, moreno, escuro’.

O xenitivo MAURECATI deste antropónimo dá en galego dous resultados: *Mourigade*, que ademais da de Bugallido é nome doutras dúas localidades nos concellos pontevedreses de Cuntis e Pontearreas, e *Morgade*, presente no nome de trece lugares en Galicia, ademais dunha parroquia no concello de Xinzo de Limia.

Polo Catastro de Ensenada (1752) sabemos que en Mourigade estaba unha das dúas tabernas da freguesía de Bugallido (a outra no lugar de Barreiro). No lugar consérvase o chamado petróglifo da Nave; certa opinión popular supón erradamente que o nome de *Mourigade* ten relación cos lendas de *mouros* que con frecuencia van asociadas aos vestixios prehistóricos.

O topónimo *Mourigade* debeu orixinarse entre os séculos VIII e X, período de vixencia do uso dese nome persoal. Do lugar de Mourigade en Bugallido só posuímos rexistros a partir do século XVI no Arquivo da Catedral de Santiago:

Lugares de Maguxe, *Mourigade* y Lapidio (1531), lugar de *Mourigade*, sito en la feligresía de San Pedro de Bugallido (1531), lugares de *Mourigade* y Casteláns (1568), lugar de *Mourigade* (1576) cortiña de Sucasa en el lugar de *Mourigade* (1589).

O lugar deu tamén orixe a un apelido toponímico, do que hai abundantes atestacións históricas no mesmo arquivo:

Teresa de *Mourigade*, mujer que fue de Martiño de *Mourigade* (1566), Juan de *Mourigade* vezino de San Pedro de Bugallido (1589), Miguel de *Mourigade* (1592), Juan Trencó de *Mourigade*, Afonso de *Mourigade* (1604), Inés de *Mourigade* (1643).

Na actualidade non hai portadores do apelido *Mourigade* en Galicia.

Novais

Lugar da parroquia de Agrón

Pola súa situación, o lugar de Novais ten unhas marabillosas vistas sobre o río Tambre e o castro de Logrosa, no concello veciño de Negreira. *Novais* é o plural de *Noval* (< latín NOVALE, derivado de *novus* ‘novo’), que en orixe significou ‘terra que se cultiva por primeira vez’. Desde a Idade Media aplicouse este nome ás terras gañadas ao monte para cultivos, como sinónimo de *anovado* ‘parcela de monte convertida en terreo cultivable’.

Dispoñemos de rexistros documentais deste lugar desde o século XVI, os máis antigos nun uso como apelido toponímico, tanto no Arquivo da Catedral de Santiago (ACS) como no Arquivo Histórico da Universidade de Santiago (AHUS):

Francisco de *Novaes* (1531, ACS), Gregorio de *Novaes* [...] vezino de San Lourenço de Agrón (1642, AHUS), lugar de *Novais* (1752, ACS).

Pero e desde o XVI como apelido toponímico: “Francisco de *Novaes*” (1531, ACS) “Gregorio de *Novaes* [...] vezino de San Lourenço de Agrón” (1642, AHUS).

O *Nomenclátor de Galicia* recolle tres lugares chamados *Novais* ou *Os Novais* e 18 coa variante (*Os*) *Novás*. O singular *Noval* ou *O Noval* é nome de oito poboacións.

O apelido *Novais*, de orixe toponímica, conta con preto de 200 portadores en Galicia. Máis da metade residen no concello de Santiago de Compostela.

Oca

Lugar da parroquia de Ames

Oca é a aldea máis setentrional da parroquia de Ames. É topónimo de orixe prerromana. Non ten relación con outros *Oca* peninsulares de fóra de Galicia, que proceden dun étimo **auka* hidronímico que en galego daría **Ouca*. É probable que este topónimo de Ames conteña a mesma raíz ok- ‘punta’ que vimos para *Agrón*; neste caso o topónimo viría motivado pola localización do lugar, unha insua ou punta de terra encerrada nunha gran volta do Tambre.

Os rexistros máis antigos que coñecemos do topónimo son dos séculos XII e XIII, do *Tombo de Toxos Outos*:

Dextros et Villarino et *Occa* (1152), in villis nominatas Pedroso et Seneares et in *Occa* [...] territorio Amaee (1153), et in *Oca* et in Barcala (1155), per aquam de Mizo et inde per terminos de *Oca* (1180), Martinus Petri filius Petri Abade de *Occa* (1210), in ipsis villis de *Occa* cum omnibus suis vocibus (1213).

Desde o século XIV atéstase na documentación da Catedral e dá nome a unha tenza de propiedades: Teença d’*Oqua* (1390), Teença de *Oca* (1411), d’*Oca* (1423), de *Oca* (1432) etc.

En Oca tamén se conserva un petróglifo da Idade do Bronce con círculos e cazoletas. Hai ademais unha capela dedicada á Nosa Señora do Corpiño.

O río Tambre
no seu paso por Oca

Ortoño (San Xoán)

Parroquia

Ortoño é parroquia de Bertamiráns e capital municipal. Esta parroquia pertenceu no Antigo Réxime á Xurisdición de Altamira, pero o cabido compostelán tamén tiña moitas propiedades e rendas no seu territorio, administradas a través das tenzas da Condomiña e de Pegariños.

Antes do século XVI o topónimo era *Artoño*; a forma actual, con alteración da vogal inicial, *Ortoño*, só se consolidou a comezos do século XVII, como podemos ver na documentación do Arquivo da Catedral de Santiago:

Domingo de Barreiro, el moço vezino de San Juan d'Artoño (1566), Pedro da Pungeira [...] feligresía de San Juan d'Artoño (1566), Diego de Capeáns, vezino de San Juan d'Artoño (1568), lugar de Castrigo, felegresía de San Juan d'Artoño (1570), Pedro d'Artoño (1597, ACS), Juan de Rrayzes de Maguje, vezino d'Artoño [...] San Juan d'Ortoño (1612), Miguel do Barreiro, vezino de San Juan de Artoño (1613), Antonio Gómez, clérigo rector de San Juan de Artoño (1620), Diego García, labrador, vezino de la feligresía de San Juan d'Ortoño (1630), Ortoño (1633), Ortoño (1711) etc.

Nas *Memorias del arzobispado de Santiago* (1607), do cardeal del Hoyo, figura como *Ortoño*.

O topónimo ten paralelo no nome dunha parroquia do concello pontevedrés de Agolada, chamada *Artoño*. Son nomes de orixe prerromana, cunha raíz que parece a mesma de topónimos como *Artes*, *Arteixo* etc. Para o *Artoño* de Agolada dubídase entre un significado hidronímico, aplicado a algún curso fluvial do lugar, ou un significado orográfico que designaría un val de fondo plano, emparentado co substantivo común *artesa*. As mesmas hipóteses son válidas para *Ortoño*.

Rosalía de Castro pasou temporadas da súa infancia na casa do seu avó paterno, en Ortoño. Na mesma casa tivo lugar en 1923 a fundación do Seminario de Estudos Galegos.

Ortoñoño

Lugar de Ortoño

Ortoñoño é un lugar da parroquia de Ortoño, ao sueste da igrexa parroquial e do lugar do Santo. Dá nome tamén ao lavadoiro de *Ortoñoño*, situado no centro da aldea como a súa referencia máis importante.

Na documentación antiga e nos primeiros nomenclátors do século XX, o lugar aparece como *Ortoño*, igual que o nome da parroquia. Figura como *Ortoñoño* desde o nomenclátor de 1940. Este nome é un diminutivo replicante do nome da parroquia mediante o sufixo *-iño* (< latín *-inu*).

Outeiro

Lugar de Ames

Outeiro, O

Lugar de Bugallido

O nome destas entidades de poboación remite á voz común galega *outeiro*, que o dicionario define como ‘pequena elevación de terreo illada e de pouca extensión’. Na toponimia este substantivo ten, polo tanto, significado orográfico, e aplícase polo regular a unha pequena elevación de terreo ou un pequeno monte. É palabra propia do noroeste da Península, do galego, do leonés e o portugués setentrional. *Outeiro* é o resultado galego dun derivado do latín *altus*, **ALTARIU*.

O topónimo *Outeiro* da parroquia Ames rexístrase na documentación do *Tombo de Toxos Outos* no ano 1289 como *Aucterio*; nas demais atestacións desa colección documental aparece no composto *Deyr de Auterio* (1145), *Deir de Octeyro* (1152), *Deir de Aucterio* (1154), *Deir d’Aucterio* (1182), *Deyr de Auctario* (1184) etc. (véxase a entrada *Cruxeiras*).

Outeiro é un dos topónimos máis repetidos na toponimia galega. O *Nomenclátor de Galicia* recolle máis de medio millar de localidades que conteñen este substantivo no seu nome. Esta abundante presenza na toponimia explica que tamén sexa apelido frecuente, maioritariamente castelanizado como *Otero*.

76

Padrón

Lugar da parroquia de Ames

Padrón é un topónimo que se repite en moitos lugares de Galicia. O *Nomenclátor de Galicia* recolle unha decena de localidades con este nome, a principal, a vila e concello de *Padrón*.

Todos estes topónimos remontan ao latín *PETRŌNE*, derivado de *PĒTRA*, cunha alteración da vogal da sílaba inicial *e > a*, quizais por influencia de *patronem* ‘patrón’, ‘protector’, o que parece máis claro no caso da vila de Padrón, onde, segundo a lenda, desembarcou o apóstolo Santiago.

Os topónimos *Padrón* designan habitualmente marcos, pedras chantadas, pedras fitas ou miliarios, demarcacións de territorios na época medieval. Corominas apunta a posibilidade de que algún deles remonte en realidade a un celtismo *PETRO-NU*, adxectivo formado sobre *PETRU*, que nas linguas celtas é o número 4, facendo referencia a unha encrucillada ou encontro de catro camiños.

No *Tombo de Toxos Outos* o nome da vila de Padrón aparece coas seguintes formas e grafías: *Padrum* (1178), *Patrono* (1220), *Petrono* (1289), *Padrom* (1289) etc. O lugar de Ames aparece como *Patrono* en 1204, o que indica que a referida alternancia *e/a* na vogal pretónica estaba consolidada e as dúas variantes convivían desde moi cedo. No Arquivo da Catedral de Santiago consérvase abundante

documentación dos séculos XVI e XVII do “lugar e casal de Padrón” da parroquia de Ames, onde tiñan intereses a Tenza de Augapesada e a Tenza de Silvouta.

O nome do lugar repítese no microtopónimo as leiras de *Padrón*.

Paramuíño

Lugar da parroquia de Biduido

Paramuíño é un topónimo composto de *para-* (< lat. PĚTRA) e *muíño* (< latín MOLĬNU), que probablemente perdeu unha antiga preposición, *Pedra [do] Muíño*. O latín PĚTRA, que dá en galego o resultado común *pedra*, en topónimos compostos cun segundo elemento pode perder a consoante dental e dar o resultado *pera-* ou *para-*. Este resultado está presente no nome de terras, montes ou penedos da parroquia de Agrón: *A Peradabouza*, *A Peradalán*, *A Pera de Penerada*, *A Peradepino*, *A Peradosouto* e *Perafita* (< PĚTRA FICTA ‘pedra chantada’) no camiño de Urdilde.

O nome do lugar de *Paramuíño* repítese nos da fonte de *Paramuíño*, do muíño de *Paramuíño*, do regato de *Paramuíño* e do castro de *Paramuíño*. Este último, coñecido tamén simplemente como O Castro, está atravesado pola vía do tren e por unha pista asfaltada; pode apreciarse a súa forma ovalada así como o parapeto e o foxo.

Non dispoñemos de rexistros medievais deste topónimo. Os máis antigos que coñecemos son da segunda metade do século XVI, do Arquivo da Catedral de Santiago:

lugar e casal que se dize de *Paramoyño* (1570), lugar e casal que se dize e nonbra de *Paramoyño* (1577), agro que se dize do Rodullo, sito al lugar de *Paramuyño* (1586) etc.

Pazo, O

Lugar da parroquia de Agrón

O substantivo común *pazo* provén do latín PALĀTĬU. Na Idade Media este termo aplicouse á casa dun señor ou unha vivenda de certa importancia, aínda que non tivese as connotacións suntuarias dun *palacio*. Antes de consolidarse como denominación dunha entidade de poboación, os lugares chamados *Pazo* ou *O Pazo* designaron en orixe unha soa casa, tal como nos mostra a documentación: “in fronte de ipsa sua casa que vocatur *Palacio*” (1150, SM Pinario).

Pazo é un termo moi común na toponimia de Galicia. O *Nomenclátor* recolle preto de 300 entidades de poboación que conteñen este substantivo no seu nome. O lugar chamado *O Pazo* da parroquia Agrón só se rexistra tardiamente, no Catastro de Ensenada (1752); en 1845 xa figura entre as entidades de poboación da súa parroquia no dicionario xeográfico de Madoz. Repítese o nome no microtopónimo *O Coto do Pazo*, próximo ao lugar do Pazo.

O Pazo da Peregrina é un conxunto pacego e axardinado situado en Bertami-ráns, hoxe de propiedade municipal. É topónimo recente, do século XVIII, motivado pola advocación relixiosa da capela que os propietarios, Benito Piñeiro e Caetana Fernández, construíron na honra da Virxe Peregrina, da cal era devota dona Caetana, natural de Pontevedra. O termo latino *peregrinus* ‘que viaxa lonxe’ remonta a un antigo composto da preposición *per* e o substantivo *ager* ‘campo’; na Idade Media o termo *peregrino* especializouse para os que acudían a Compostela, como o de *palmeiro* para os que ían a Terra Santa e o de *romeiro* para os que ían a Roma.

Pedras

Lugar da parroquia de Ames

O topónimo *Pedras*, que designa un dos núcleos de poboación históricos da parroquia de Ames, é transparente no seu significado. Contén o plural do común *pedra*, do lat. *PĒTRA*. Aparece referencia a este lugar no *Tombo de Toxos Outos* en documentos do século XIII:

carta de *Pedras* et de Quintanis (1204), villis nominatis *Pedras*, Quintanas, Costanela, Cellario et Patrono (1204), Johannes dictus Cerasarius de *Pedras* (1210).

O Arquivo da Catedral de Santiago conserva diferente documentación dos séculos XVI e XVII relativa a este lugar, onde tiveron intereses e propiedades o cabido, o arcebispo, San Martiño Pinario e a Casa de Reino:

lugar de *Pedras* en la feligresía de San Thomé de Ames (1566), del lugar de *Pedras* que es foro del Arçebispo (1599), lugar de *Pedras* (1621).

Tamén se documenta neste arquivo como sobrenome toponímico:

García de *Pedras*, Juana de *Pedras*, vezinos de San Thomé d’Aiames (1574, 1597), Juan Gómez de *Pedras* (1587).

Non sobreviviu como apelido. A distribución actual dos portadores do apelido *Pedras* en Galicia mostra que han de ter orixe noutro topónimo dos que conteñen este nome (24 no *Nomenclátor*) e non neste lugar de Ames.

Pedregal, O

Lugar da parroquia de Ortoño

A aldea do Pedregal foi alcanzada pola expansión do núcleo urbano de Bertami-ráns e hoxe está subsumida na Avenida da Maía. O substantivo *pedregal* (< latín PETRICALÉ) fai referencia á súa condición de ‘sitio abundante en pedras’.

Dispoñemos de documentación relativa a este lugar desde o século XVI:

casal e lugar do *Pedregal* (1532, ACS), renta del racionero de Sancti Spiritus en el casal del *Pedregal*, feligresía de Ortoño (1564), lugar que se dize de *Pedregal* [...] de foro do conde d'Altamira (1591), casal del *Pedregal* (1604).

Tamén se usou como sobrenome ou apelido toponímico (*Mencia de Pedregal*, ano 1591, ACS).

Pedrouzos

Lugar da parroquia de Ames

O lugar de *Pedrouzos* está situado ao pé do Monte San Marcos, entre os regos dos Pasos e Riamonte, moi próximo a Vilar. O topónimo é outro derivado de *pedra* (< PĒTRA) cun sufixo *-ouzo*, de orixe prerromana. Usouse para designar unha zona pedregosa. O *Nomenclátor de Galicia* recolle máis de 40 localidades que conteñen no seu nome o substantivo *pedrouzo*. Na microtoponimia é tamén moi abundante.

Este lugar de Ames aparece na documentación medieval do *Tombo de Toxos Outos* coa forma actual ou con outras variantes, como a que o rexistra en singular (*Pedrouzo*) ou a que latiniza o sufixo (*Pedroso*):

in villis nominatas *Pedroso* et Senares (1153), ad ecclesiam Sancti Thome de Oliames in villa nominata *Pedrouzo* de Senares (1153), carta de *Pedrouzos* de Seares (1154), in *Pedrouzos* et in Lamas (1165), in Suevos et in *Pedrouzo* et in Regno (1222), *Pedrouzos* de Seares (1289).

Dispoñemos de documentación relativa a este lugar tamén nos séculos XVI e XVII: Lope Sánchez de Ulloa, señor do couto de Bendaña, arréndalle a un veciño de Ames *el casal de Pedrouços* (1570, ACS), *lugares de Pedras e Pedrouzos* (1596, ACS) etc. Tamén tivo uso como sobrenome toponímico ou apelido:

Thomé de *Pedrouços*, Tomé de *Predouzos* (1562, 1566), María de *Pedrouços* (1566), *Pedrouços* (1566), Juan Vázquez de *Pedrouzos* (1570, ACS).

O *Proxecto Toponimia de Galicia* recolle nunha área próxima o microtopónimo *Supedrouzo*, que parece repetir o nome do lugar precedido da preposición *so-* (< latín SUB) ‘debaixo de Pedrouzo’. Na documentación dos séculos XVI e XVII do Arquivo da Catedral de Santiago relativa á parroquia de Ames menciónase tamén un souto de *Pedrouzos* próximo a este lugar. Na mesma parroquia existe tamén o outeiro dos *Pedrouzos* no lugar de Castelo, cun petróglifo ou conxunto rupestre coñecido co mesmo nome. Na parroquia de Oca hai tamén un microtopónimo *O Pedrouzo*.

Pegariños

Lugar da parroquia de Ames

O topónimo *Pegariños* deu nome a unha tenza do cabido compostelán, que incluía o casal de Pegariños e outros lugares e propiedades dos arredores.

Unha tradición popular cre que o nome de *Pegariños* fai referencia á ave chamada *pega* (< latín *PICA*). O topónimo non ten relación con eses paxaros da familia dos córvidos, senón que é derivado dun termo de orixe prerromana *pígaro*, *pígara*, da raíz indoeuropea *PEIG-*, *PEIK-* ‘pintar’, ‘marcar con pintas de cor’. Os dicionarios galegos recollen *pígaro*, *pígara* como adxectivo común e defínenos como ‘manchado ou salpicado de pintas’. Na toponimia aplicouse preferentemente a formacións rochosas de pintas brancas e negras, e predomina o feminino *Pegariña*, que presupón un substantivo elidido *pena*, *pedra*, como en *Pegariña* (Sorga, A Bola, Ou), *A Pegariña* (Sillobre, Fene, Co), *Fonte da Pegariña* (Cedeira, Co) etc.

O plural *Pegariños* pode explicarse igualmente como un xentilicio derivado de *Pígara*, nome dun río e de dous lugares en Guitiriz e Vilalba (*rivulo Pígara* na documentación de Caaveiro do século XI). *Pegariños* sería entón o resultado dun étimo *PIGARINOS* que designaría xente procedente dalgún deses lugares lugueses, do mesmo xeito que xente procedente de Chamoso, non moi distante de Pígara, deu orixe a topónimos *Chamosiños*.

No *Tombo de Toxos Outos* temos referencias documentais deste Pegariños de Ames desde o século XII:

Pegarinos (1152), *Pegarinos* deorsum (1152), hereditate de *Pegarinis* (1155), in terra Amaya in loco predicto *Pegarinos* (1156), *Pegarinos* ad Sanctum Thome de Oliames (1156), villa *Pegarinos* de sursum et deorsum (1156), de *Pegarinis* et de Lovoraes (1156), *Pegarinus* de Sursum (1157), *Pegarinus* (1165), in *Pegarinis* (1173).

Vemos nas referencias que na Idade Media se distinguía *Pegariños de Suso* (de *SURSUM* ‘de arriba’) e de Xuso (*DEORSUM*) ‘de abaixo’.

En Pegariños, tras da aldea, polo camiño que vai a Castiñeiro de Lobo, no lugar que tamén se coñece como Agro de Guerra Campos, está o penedo do Morouso ou do Moucho. Segundo unha tradición local, nesa pena singular onde pousaba decote un moucho xurdiu unha cantiga popular que habería de glosar Rosalía de Castro e que di:

Eu ben vin estar o moucho
enriba daquel penedo.
No che teño medo, moucho,
moucho, non che teño medo.

Piñeiro (Sanamede)

Parroquia

A parroquia de Piñeiro pertenceu no Antigo Réxime á xurisdición de Dubra. A súa advocación é Sanamede (véxase esta entrada). No lugar consérvase un conxunto monacal dos séculos x e xi que inicialmente foi mosteiro bieito e un antigo priorado de San Martiño Pinario, que se mantén hoxe conformado pola casa reitoral, a capela, un cruceiro no adro e o cemiterio. Na toponimia local distínguese *Piñeiro de Arriba* (ou só *Piñeiro*), *Piñeiro de Abaixo*, tamén denominado *A Rúa*, e *Sanamede* ou *Piñeiro do Medio* onde se sitúa a igrexa parroquial. No territorio da freguesía consérvanse uns petróglifos do Monte Grande, no monte deste nome.

O nome *Piñeiro* remite a diferentes especies da coñecida árbore do xénero *Pinus*. O nome galego procede do latín *PINĀRIU*, derivado de *PĪNU*. Na toponimia é frecuente o nome en singular, referíndose a exemplares illados ou a referencias no territorio, que sinalan un linde, marco ou un lugar concreto.

Dispoñemos de atestacións do topónimo desde o século xii no *Tombo de Toxos Outos*:

in territorio Ameia in villa vocitata nomine *Pignario* (1144), villa supradicta nominata *Pignarius* (1144), villa *Pignario* in terra de Amaia (1222), de Villa Octa et de *Pineyro* et de Figueyroa (1236), in *Pineyro* et in Vilouta (1252), casal de *Piñeyro*, sito en la feligresía de San Mamede de *Pineyro* (1576, ACS).

Piñeiro é moi común na toponimia galega. O *Nomenclátor* recolle preto de 200 localidades que conteñen no seu nome este substantivo. É tamén moi común como apelido (máis de 25.000 portadores), orixinado en lugares así chamados. Probablemente algunhas das 150 persoas que portan este apelido no concello de Ames ten orixe remota neste lugar, pois deu orixe a un sobrenome toponímico que vemos en “Pedro de Fernande de *Piñeiro*, vezino de *San Mamede de Piñeiro*” (1542, ACS), *Martín de Piñeiro* (1561, ACS) etc.

Horreo de Piñeiro
a carón da reitoral

Piñor

Lugar da parroquia de Agrón

Piñor é unha pequena aldea da parroquia de Agrón, próxima ao Tambre e á Ponte Maceira. O nome provén do xenitivo dun nome persoal *Piniolus*, de orixe latina. Un individuo deste nome foi propietario hai séculos nese lugar dunha *villa* ou explotación agrícola que se chamaría *Pinioli* ‘de Piniolus’.

O antropónimo *Piniolus* é un diminutivo de *Pinius*, un derivado do substantivo *pinus*. Foi nome bastante común en Galicia na Alta Idade Media, antes do ano 1000, e deixou abundante pegada na toponimia. O *Nomenclátor* recolle seis lugares chamados *Piñor* en Galicia, ademais dun concello e parroquia en Ourense, dous *Dompiñor* e cinco *Piñoi*, todos eles procedentes deste nome persoal.

Este lugar de Agrón documéntase desde o século XII no *Tombo de Toxos Outos*:

hereditate nostra propria quam habemus in villa *Pinol* (1153), villas nominatas in Susavilla de Adufo et Recno et *Pinione* [...] ad ecclesiam Sancte Marie de Trasmon-
te (1213-1237).

Ata o século XVII alternan as grafías *Piñol* e *Piñor*: *Gregorio de Piñor* / *Gregorio de Piñol* (1580, ACS).

No lugar salientan tamén o castro de *Piñor* e un cruceiro chamado cruceiro de *Piñor*.

Ponte Maceira, A

Lugar da parroquia de Agrón

O lugar da Ponte Maceira sinala o lugar dunha importante ponte medieval, reformada no século XVII e construída sobre os restos doutra anterior, romana. Por esa ponte atravesa o Tambre o camiño de Santiago a Fisterra, e ata o século XIX foi paso único e obrigado. Desde a Ponte Maceira ata a Ponte Nafonso, preto da desembocadura do río, non había outro lugar de paso, fóra de varias barcas, como a célebre barca

| A ponte da Ponte Maceira

de Logrosa. Cando se construíu a nova ponte a un 1 km de distancia, deu lugar a un novo núcleo habitado chamado *A Ponte Nova* e orixinou para esta unha segunda denominación, *A Ponte Vella*. A poboación ocupa as dúas beiras do río: unha parte da Ponte Maceira pertence ao concello de Ames, a outra á parroquia de Portor, concello de Negreira.

A Ponte Maceira foi escenario de batallas. No século XII, os homes de Xelmírez enfrontáronse nela ás tropas de Pedro Froilaz de Traba. Máis de trescentos anos máis tarde, en 1471, no mesmo lugar produciuse outra batalla cruenta entre a nobreza que apoiaba a Lopo Sánchez Moscoso de Altamira e a igrexa do arcebispo Fonseca, que disputaban o dominio das terras da Maía.

O nome é un composto de *ponte* (< latín PONTE), co seu xénero feminino propio do galego, e o fitónimo *maceira* (< lat. MATIANARIA, a árbore que dá as mazás). Na documentación do arquivo catedralicio do século XVI en diante rexístrase co primeiro elemento do composto castelanizado:

casa sita a la *Puentemaceira* (1570, ACS), lugar de Piñor e *Pontemaceira* [...] desta cofradía (da Concepción; 1589, ACS), tenencia da *Puente Maceira* (1610, ACS)...

No lugar destacan a ponte que lle dá nome, os muíños da ribeira, os lavadoiros no núcleo e un cruceiro nun predio particular.

Ponte Nova, A

Lugar da parroquia de Agrón

Trátase dunha entidade de poboación nacida coa construción, a finais do século XIX, da estrada Negreira - Os Ánxeles - A Escravitude. O nome naceu como topónimo replicante da outra ponte, A Ponte Maceira, que pasou a chamarse tamén *A Ponte Vella*. A nova foi inaugurada nos primeiros anos do século XX; constituíu un fito histórico nas comunicacións da zona e supuxo un novo itinerario para unir Santiago con Fisterra.

Nos nomenclátors do século XX os nomes das poboacións correspondentes ás dúas pontes figuraban castelanizados como *Puente-Maceira* e *Puente-Maceira Nuevo* (1920), *Puente Maceira* e *Puente Maceira Nuevo* (1930, 1940), *Puente Maceira* e *Puente Nuevo* (1970).

Portanxil, O

Lugar da parroquia de Trasmonte

O Portanxil é unha aldea na vía que conduce desde o lugar de Pegariños cara á Ponte Maceira. O nome é un composto da palabra *porto* (< latín PÖRTU ‘paso, paso de río, paso de montaña’). A falta de atestacións antigas do topónimo non permite saber cal é exactamente o segundo elemento, que semella o xenitivo dun nome persoal medieval de orixe xermánica, ben *Anagildus* (*Portanxil* < PORTU ANAGILDI),

ben *Atanagildus* (< *Portanxil* < *Por(to)tanxil* < PORTU ATANAGILDI, neste caso con haploloxía ou redución dunha sílaba). Ambos os dous nomes tiveron uso en Galicia nos séculos IX e X:

circa domum *Anagildi* (936, Caaveiro), in termino de *Atanagildi* (hoxe Tanxil, Cea, Ourense, 1001, Celanova).

Cabería aínda a posibilidade de que o segundo elemento do composto sexa un apelido *Tanxil*, de orixe toponímica, coma o dun *Diego de Tanxil* ou *Diego Suárez de Tanxil*, que foi cóengo de Santiago a finais do século XVI e primeiros anos do XVII e administrador dalgunha das tenzas e propiedades rústicas do cabido compostelán.

Porto Menlle

Monte da parroquia da Ames

Recibe este nome un tramo de monte entre as aldeas de Seares de Abaixo e Lens e conteno tamén o rego de *Porto Menlle*, afluente no curso medio do río Tambre, pola marxe esquerda, que desemboca preto de Oca.

O nome está formado por un primeiro elemento *Porto* (< lat. PORTUM ‘paso’) e *Menlle*, que seguramente provén do xenitivo do nome persoal medieval *Manellus*, documentado en textos galegos desde a Alta Idade Media. En topónimos deste tipo é frecuente a presenza da preposición AD ‘cara a’ entre *Porto* (que pode modificarse en *Porta*, por influencia desa preposición), e o segundo elemento, polo xeral un nome de lugar (cf. *Portabrosmos* < PORTUM AD BROSMOS, en Sober, Lugo); sinalan deste xeito un punto de fácil acceso polo que cruzar un curso de auga ou un terreo montañoso cara a un lugar concreto. Aínda que nas proximidades, na parroquia de Troitosende do concello da Baña, hai unha aldea co mesmo nome persoal (no actual Nomenclátor recóllese como *Menlle de Arriba* e *Menlle de Abaixo*), situada na outra beira do Tambre, parece que está un pouco lonxe como para que se refira a ela e, por tanto, que porte esa preposición.

O topónimo da Baña foi tamén apelido toponímico, atestado xa no século XVI no Arquivo da Catedral de Santiago: Pedro de *Menlle*, labrador aveciñado na parroquia de Santa María de Grixoa (Santiago), traspásalle en 1541 un arrendo ao seu curmán Gregorio de *Menlle*. Pero na actualidade ten moi poucas ocorrencias en Galicia (menos de dez), e case todos os seus portadores residen na Coruña, polo que é máis probable que procedan do Menlle de Arteixo ou do de Ordes. Así, probablemente haxa que descartar que a denominación *Porto Menlle* teña orixe no apelido.

Pousada

Lugar da parroquia de Ames

O *Nomenclátor de Galicia* recolle máis de 60 lugares chamados *Pousada*. É un topónimo viario, propio dos camiños e as vías de comunicación, que procede do

latín PAUSATA, participio do verbo *pausare* ‘pousar’, e este derivado de *pausa*. Tanto pode facer referencia a unha pousada para viaxeiros e camiñantes como, máis habitualmente, a un núcleo habitado situado nun tramo de camiño chan, un relanzo en vías costentas. Neste caso, a aldea de Pousada da parroquia de Ames sitúase nun antigo trazado do camiño a Fisterra, no tramo que atravesa as parroquias de Ortoño e Ames, entre Bertamiráns e Augapesada.

Na actualidade o núcleo de Pousada queda ao leste da estrada nova, á altura da pista que cara ao oeste sobe á Capela do San Xoanciño. O rego dos Pasos separa as terras de labor de Pousada e das de Capeáns, pertencente á parroquia de Covas.

Este lugar de Ames aparece atestado como *Pausada* no século XII no *Tombo de Toxos Outos*: “in Amaia *Pausada* que fuit de Arias Guntadici” (ano 1154). En documentación posterior xa se rexistra sempre co nome e á grafía actuais.

Proupín

Lugar da parroquia de Ames

O nome deste lugar provén do latín PAUPERINI, xenitivo do nome persoal *Pauperinus*, que viría significar algo así como ‘pobriño’, pois é un derivado de *pauper* ‘pobre’. *Pauper* e *Pauperinus* usáronse como *nomina humilitatis* ‘nomes de humildade’ entre os cristiáns primitivos.

É o único *Proupín* que aparece no *Nomenclátor de Galicia*. No *Tombo de Toxos Outos* hai referencias documentais deste lugar desde o século XII:

hereditate de Deyr et de *Pauperim* (1152), porcionem nostram de Deyre et de *Pauperim* (1152), in Pedrouzos et in Lamas et in *Pauperim* et in Carreira (1165).

Pombal de Proupín |

Nos séculos XVI e XVII vacila na documentación do Arquivo da Catedral entre as grafías *Pouperín*, *Pouprín*, *Proupín*.

Este lugar é o foco orixinario do apelido *Proupín*, característico da Maía, que no ano 2001 contaba con algo menos de cen portadores en Galicia.

Punxeiras Altas, As

Lugar da parroquia de Ortoño

Punxeiras Baixas, As

Lugar da parroquia de Ortoño

Unha antiga denominación singular *A Punxeira*, como a do sobrenome toponímico dun “Pedro da *Punxeira*, vezino de la feligresía de San Juan de Artoño” (1566, ACS) designaba no pasado as dúas partes desta aldea, que se chamaron *A Punxeira de Riba* e *A Punxeira de Baixo* antes de que un plural secundario *As Punxeiras*, nacido para referirse ás dúas, acabase por aplicarse tamén a cada unha. O plural e o adxectivo que as distingue consolidáronse nos nomenclátors do século XX coa forma castelanizada *Punxeiras Altas* e *Punxeiras Bajas*. No Catastro de Ensenada (1752) xa aparecían como *Punxeiras de Arriba* e *Punxeiras de Abajo*, pero en Madoz (1845) consta aínda o nome en singular: *Punxeira de Arriba* e *Punxeira de Abajo*.

O topónimo contén probablemente o resultado galego do latín *PULEGIARIA*, derivado de *pulegiu* ‘poexo, poexos’ (planta herbácea recendente de flores azuis ou moradas, propia de lugares húmidos). O significado de *Punxeira* sería ‘lugar onde abundan os poexos’.

Non dispoñemos de rexistros medievais, pero si dos séculos XVI e XVII no Arquivo da Catedral de Santiago, entre a documentación relativa á tenza da Condomiña, onde vemos o uso do topónimo en singular:

Pedro da *Punxeira* [...] lugar da *Punxeira* [...] feligresía de San Juan d’Artoño (1566 ACS), Pedro da *Punxeira* (1576, ACS), lugar, casal y heredades que se dizen y nombra da *Pouxeira de rriba* (1580), Juan da *Punxeira* (1580, ACS), lugar da *Punxeira de Baixo* (1630, ACS).

O *Nomenclátor de Galicia* recolle tres lugares co masculino *Punxeiro* nos concellos coruñeses de Fene e Oleiros e no ourensán de Viana do Bolo.

Nas Punxeiras Altas hai un interesante lavadoiro.

Quintáns

Lugar da parroquia da Ameixenda

Lugar da parroquia de Ames

O nome destas aldeas contén o plural do resultado nesta área da palabra latina QUINTANA, derivada do numeral *quintus*, que indica división en cinco partes (dun terreo ou herdade) ou o pagamento aos propietarios ou donos das terras dunha quinta parte do produto. Orixinalmente QUINTANA foi un termo militar do exército romano, pero en romance *quintá* pasou a designar a rúa ou a praza da casa señorial ou a propia casa señorial, antes de adquirir o significado de ‘grupo de casas’ ou ‘espazo común entre casas’, valores semellantes aos do seu derivado *quinteiro*.

O lugar de *Quintáns* de Ames documéntase en latín como *Quintanas* a comezos do século XIII: “*Quintanas*, Costanela, Cellario et Patrono” (1204, Toxosoutos). Desde o século XVI rexistrámolo coa forma actual: “lugar de *Quintáns*” (1539), “lugar y casal que se dize e nombra da Torre de *Quintáns*” (1570, ACS).

Do da Ameixenda temos rexistros desde o século XVI: “lugar que se dize e nombra de *Quintáns*, sito en dicha feligresía” (A Ameixenda; 1581), “Juan de *Quintáns*, labrador, vezino de santa Marina de la Ameyxenda” (1597, ACS).

O apelido *Quintáns* conta con máis de 2.600 portadores en Galicia, uns 50 no concello de Ames. Non sabemos se o destes últimos ten orixe nalgún dos lugares de Ames e A Ameixenda ou proceden de calquera das máis de 40 localidades chamadas *Quintáns* que recolle o *Nomenclátor de Galicia*.

87

Quistiláns

Lugar da parroquia de Bugallido

Quistiláns é un dos lugares da parroquia de Bugallido, situado entre Costoia e Mourigade e o río Sar. O topónimo deriva dun nome persoal medieval de orixe xermánica *Uistilla* ou *Wisterla*, formado a partir da raíz *wist-* ‘oeste’, que presenta na documentación galega diferentes variantes como *Uistila*, *Guistila*, *Guístola*, *Visterla*. No *Tombo de Toxos Outos* rexístrase un individuo chamado *Uistila* en 1151 e outro cun patronímico *Uistilat* en 1176. Do xenitivo *UISTILANIS* ou do acusativo plural *UISTILANES* resultaría en galego **Guistiláns*. O resultado *Quistiláns* supón un enxordecemento (*G > K*) da consoante inicial, que ten paralelo en dous topónimos *Quistilán* no concellos de Cesuras e de Viveiro.

Fóra dunha atestación dun *agrum Uisterlani* en Bugallido do ano 946 (SMPinarío), só dispoñemos de rexistros do topónimo a partir do século XVI. Na documentación do Arquivo da Catedral de Santiago recollemos as seguintes:

María de *Castiláns*, filla de Alonso de Mirazo, de Biduido (1542), lugares de Mourigade e *Casteláns* (1568), Bieito de *Quistiláns* (1575), casal de *Castiláns* sito en la feligresía de San Pedro de Bogallido (1575), lugares de *Castilás*, Barreiro e Framil en que vive Bieito de *Castiláns* (1587), Juan de *Quistiláns* [...], lugar de *Quintiláns*

(1592), Francisca de *Quistiláns* (1609), lugar que se dize y nombra de Tarrío y de *Qinstilans* (sic) (1616), María de *Castiláns* (1644) etc.

A frecuencia con que aparece nas atestacións do XVI e XVII a variante *cast-* (*Casteláns*, *Castiláns*) parece suxerir que *Quistiláns* tamén podería ser alteración dun orixinario **Casteláns* < CASTELLANOS, xentilicio aplicado a xente procedente dun lugar chamado *Castelo* ou *Castela*, pero o *Uisterlani* do século X contradí esa posibilidade.

Raíces

Lugar da parroquia de Biduído

Este lugar atópase a carón da Estrada de Santiago a Padrón. O topónimo parece conter o plural do substantivo *raíz* (< latín *RADĪCE*), pero non sabemos cal foi a súa motivación, se foron razóns orográficas (no latín medieval úsase a expresión *ad radice montis* ‘ao pé do monte’), se se refire a raíces de especies arbóreas ou se ten relación con propiedades consideradas “bens raíces”. O *Nomenclátor de Galicia* recolle outros lugares chamados *As Raíces*, con artigo, nos concellos de Cee, Ortigueira, A Lama e Pontearreas.

Na documentación do Arquivo da Catedral de Santiago temos atestacións deste lugar desde o século XVI, as máis delas como sobrenome toponímico:

Pedro de *Raíces* (1570), Pedro de *Rayzes* (1576), María de *Rraíces* (1613), Pedro de *Raíces* y Dominga de Chabes, su muger, vezinos de Santa María de Biduydo (1580, 1584, 1586), Juan Vasques e Estevo de *Rraíces*, vezinos de la villa del Padrón (1599), Juan de *Rraíces*, vezino de Santa María de Biduído (1610).

O censo de 2001 contaba en Galicia algo máis dun cento de portadores do apelido *Raíces*, a maior parte concentrados nos arredores de Santiago, que probablemente teñen orixe remota neste lugar de Biduído.

Reino

Lugar da parroquia de Trasmonte

Reino é unha das aldeas da parroquia de Trasmonte, próxima á igrexa parroquial. Rexístrase desde o século XII na documentación do mosteiro de Toxos Outos:

in Suevos et in Susa Villa de Monte et in *Reignu* per suos terminos (1182), in Susa Villa de Adufo et *Recno* et Pinione (1213), de sua hereditate de *Reyno* (1235).

Tamén se documenta o seu uso na Idade Media como sobrenome toponímico de persoas orixinarias dese lugar ou residentes nel: *Michael Iohannis de Reyno* (1235), *Martinus de Regno* (1242), *Michael de Regno* (1242).

A documentación do Arquivo da Catedral de Santiago dos séculos XVI e XVII mostra como se vai estendendo o apelido toponímico *Reino*, orixinario deste lugar:

Gregorio de *Reino*, vezino de la dicha feligresía de San Pedro de Bogallido (1566), María Suárez de *Reino* (1568), lugar de *Reyno* sito en la feligresía de Santa María de Trasmonte [...], Pedro de *Reyno* [...], Jácome de *Reino* defunto (ACS 1584).

O topónimo parece conter o substantivo común *reino* (< lat. REGNU), pero descoñecemos a motivación que o orixinou. O *Nomenclátor* recolle tamén un lugar *O Reino*, con artigo, no concello ourensán de Piñor.

Riamonte

Lugar antigo da parroquia da Ameixenda

Río da parroquia de Ames

Na parroquia da Ameixenda houbo no pasado un lugar habitado chamado *Riamonte*, segundo mostra a documentación:

lugar y casal que se dize de *Rriamonte* (1552, AHUS), riego da agoa que se dize de *Rriamonte* que viene al lugar de Pedrouços (1568, ACS), lugar de *Riamonde* (sic) en Ameixenda (1581, ACS), lugar de *Rriamonte* sito en la dicha feligresía de Santa María d' Ameixenda (1629, ACS).

O *Proxecto Toponimia de Galicia* recolleu entre os microtopónimos actuais desa parroquia unha área de monte chamada *O Riamontes* e un muíño de *Riamonte*. Hoxe co nome de *Riamonte* (río de *Riamonte*, rego de *Riamonte*) recoñécese o curso fluvial que baixa da parroquia da Ameixenda e corre pola de Ames cara ao sur a encontrarse preto de Augapesada co rego dos Pasos, que segue cara ao sur a desaugar no Sar en Bertamiráns.

O uso do nome de *Riamonte* para o río favoreceu unha explicación popular que o supón composto de *río* e *monte*. Tense proposto un étimo *RIVUM AD MONTEM, pero non se coñecen exemplos desa construción fóra dos formados con PORTUM+AD ou PONTEM+AD. O máis verosímil é que o río chamado *de Riamonte* tomase o seu nome do lugar da Ameixenda, e este, coma outro *Riamonte* do concello lugués de Cervantes, unha alteración, por interferencia dos comúns *río* e *monte*, dun orixinario *Riamonde* (hai dous lugares na Estrada con este nome), *Remonde* ou *Reimonde*, o resultado do xenitivo RANEMUNDI do nome persoal medieval RANEMUNDUS (*Raimundus*, *Reimundo*, *Remondo*, *Ramón*), de orixe xermánica.

Na documentación de Toxosoutos de comezos do século XIII fálasenos dun *domno Fernando Remundi* que vendeu todas as súas propiedades na freguesía de Ames (“quantam hereditatem acquisivi de domno *Fernando Remundi* in Costeela de voce Petri Gasci ad ecclesiam Sancti Thome de Oiames”, 1222), e polo mesmo tempo vive en Lens un *Alfonsus Reymunde*, miles (1226).

Se *Riamonte* é alteración dun orixinario *Reimonde*, o cambio debeu de consolidarse xa na Idade Media, pois en documentos do século XVI aparece coa forma actual: “de la agoa que se dize de *rria monte* que biene al lugar de pedrouços” (1568, ACS).

Rúa, A

Lugar da parroquia de Piñeiro

A aldea coñecida como *A Rúa* ten as denominacións alternativas de *Piñeiro de Abaixo* e *A Aldea Grande*. Esta aldea debeu ser a máis grande e importante da parroquia xunto coas Covas.

A palabra común *rúa* procede do latín *RŪGA* ‘engurra’, que no latín vulgar adquiriu o significado de ‘camiño con casas ás beiras’, ‘rúa’.

Na documentación dos séculos XVI a XVIII este lugar aparece denominado *Piñeiro*, igual que a parroquia: *lugar de Piñeiro* (1549, ACS), “*lugar de Piñeiro* sito en la feligresía de *San Mamed de Piñeiro*” (1617, ACS). Como *Piñeiro* aparece tamén no Catastro de Ensenada (1752) e no diccionario xeográfico de Madoz (1845). Nos nomenclátors do século XX, polo menos desde o de 1920, aparece xa como *Rúa*, aínda que sen artigo.

Este nome *A Rúa* e o de *A Aldea Grande* son moi recentes ou só funcionaban coloquialmente entre os veciños da parroquia.

Salgueiro

Lugar da parroquia de Trasmonte

O nome deste lugar é un fitotopónimo que contén o substantivo común habitual en galego para designar as árbores do xénero *Salix*, moi presentes na flora de Galicia, de folla caduca e propias de lugares húmidos. *Salgueiro* é resultado do latín *SALICARIU*, derivado de *salix* ou *salice*, o nome latino correspondente. O *Nomenclátor de Galicia* recolle varias decenas de poboacións que conteñen no seu nome este substantivo, con ou sen artigo, en singular ou plural e en compostos como *O Casal de Salgueiro*, *O Coto Salgueiro*, *Montesalgueiro*, *O Porto Salgueiro*, *O Rego Salgueiro*, ou *Vilar de Salgueiros*. É moi frecuente tamén na microtoponimia.

Aínda que outros lugares chamados *Salgueiro* se documentan xa desde a Idade Media, deste de Trasmonte só posuímos atestacións a partir do século XVI, nunha referencia a uns muíños de Salgueiro no río Sar (1521, AHUS). Tamén aparece mencionado noutro documento do mesmo século: Madanela d’Outeiro, viúva, veciña de San Tomé de Ames, ratifícase da escritura de venda que ela e o seu home outorgaron a favor de Juan do Son, dunha renda anual de ferrado e medio de trigo situada sobre o “lugar de suso vila de *Salgueiro*”, en Santa María de Trasmonte, por unha suma de dez ducados (1593, ACS).

Salgueiro é tamén apelido bastante frecuente, que conta con preto de 4000 portadores en Galicia. Se ben a súa presenza no concello de Ames é pouco significativa, temos constancia de que este lugar de Trasmonte deu orixe ao sobrenome ou apelido correspondente: *Margarida Salgueiro*, *Pedro Salgueiro*, veciños de Santo Estevo de Trasmonte (1576, ACS).

San Amaro

Capela do lugar de Barouta (Ames)

A capela de San Amaro, situada en Barouta ten cruceiro, fonte e un campo da festa onde se celebra unha famosa romaría. Esta é celebrada en cántigas populares do século XIX, coma estas reproducidas por Lois Tobío e Teófilo Braga, respectivamente:

San Amaro de Barouta
veño dunha romaría
e mañá xa vou para outra.

Se fores a San Amaro
San Amaro de Barouta
se fores a San Amaro
bailarás con pouca roupa.

Amaro é un santo de culto moi arraigado en Galicia, asociado á morte, os cemiterios e o alén, con abundante presenza na toponimia. O *Nomenclátor* recolle un concello, tres parroquias e trece lugares chamados *San Amaro*. Ténselle atribuído a este nome orixe celta, relacionado cun adxectivo AMARUOS ‘inmortal’. No *Dicionario dos nomes galegos* dise “que son menos probables outras orixes (latín AMARUS ‘áspero, amargo’; xermánico ADEMARO ‘célebre na loita’ e grego AMAURÓS ‘escuro’)”. Unha lenda relativa a este santo foi versificada por Ramón Cabanillas e publicada co título de *O bendito San Amaro* en 1925 con ilustracións de Castelao.

En Galicia, desde polo menos o século XVIII, segundo sabemos por Sarmiento, veuse identificando erradamente o culto de *San Amaro* co de *San Mauro*, que en rigor son nomes e santos distintos.

Fronte á opinión que considera o culto deste santo continuación de cultos pagáns moi antigos, debemos ter presente que non se rexistra como haxiónimo en toda a documentación medieval de Galicia, e como nome persoal só tardiamente, a partir do século XIV. Isto pode explicar así mesmo a anomalía morfolóxica de que só se rexistre co adxectivo *santo* apocopado, afastándose da solución galega habitual nestes casos, que apocopa ante consoante (*San Domingos*, *San Tomé*) pero non cando o nome comeza por vogal (*Santo André*, *Santo Antón*, *Santo Eusebio*).

A capela de San Amaro de Barouta debeu de fundarse na segunda metade do século xvi. Xa a menciona o cardeal Del Hoyo nas *Memorias del arzobispado de Santiago* (1607).

Sanamede

Lugar da parroquia de Piñeiro

A aldea de Sanamede da freguesía de Piñeiro recibe o nome da advocación parroquial. *Mamede* é a forma galega do nome dun santo ermitán orixinario da Capadocia que recibe noutras linguas os nomes de *Mammas*, *Mammeus*, *Mamette*, *Mammès*, *Mamès* e *Amaa*. O culto a este santo en Galicia estendeuse na Alta Idade Media, con frecuencia como advocación de capelas situadas en lugares montañosos e afastados. O *Nomenclátor* recolle 38 entidades de poboación chamadas *San Mamede*.

En *Sanamede* de Piñeiro houbo un mosteiro medieval (véxase a entrada *Piñeiro*).

Na fala local este haxiónimo San Mamede presenta a forma *Sanamede*. Os microtopónimos da zona así o revelan: a fonte de *Sanamede*, *A Revolta de Sanamede*, *As Toxeiras de Sanamede* e *O Souto de Sanamede*.

Sandar

Lugar da parroquia de Agrón

Sandar é outro dos topónimos de Ames que proceden do nome persoal dun propietario medieval. Neste caso, un **Sandarius* ou **Sendarius*, antropónimo de orixe xermánica, formado a partir do elemento *SANTH-* ou *SAND-*, do gótico **sanþ-* ‘verdadeiro’. Este nome debeu de deixar de ter uso moi cedo, pois non se rexistra na documentación galega posterior ao ano 1000 (só en patronímicos, como nun *Gun-disaluus Sendar*, 1165, Sobrado, ou en topónimos como unha *villa Sendar* próxima a Ferrol, tamén en Sobrado, 1165).

Nas atestacións medievais adoita ter a vogal <e> na sílaba inicial, como nos exemplos anteriores. Tamén presentan esa grafía as atestacións máis antigas que coñecemos deste lugar do concello de Ames, como no sobrenome toponímico dun veciño de Agrón chamado *Johannes Didaci de Sendar* (1215, Toxosoutos).

Na documentación do século xvi do Arquivo da Catedral de Santiago vacilan as grafías *Sandal* e *Sandar* antes de impoñerse esta última:

Gregorio de *Sandar*, veciño de Agrón (1531) Gabriel de *Sandal* (1570), Juan de *Sandal* (1587), lugar e casal que se dize e nombra de *Sandar* e por outro nome se dize a viz de Viojo, sito en la dicha feligresía de San Lorenzo d’Agrón (1581), lugar que se dize de *Sandar*, sito en la aldea de *Sandar*, feligresía de San Lorenzo d’Agrón en que al presente vive y mora Francisco de *Sandar*, el moço (1587).

Santo, O

Lugar da parroquia de Ortoño

Un breve comentario do cardeal Jerónimo del Hoyo, nas súas *Memorias del Arzobispado de Santiago* (1607), que di que na parroquia de Ortoño “hay una hermita de san Ciprián”, levou a algúns a supoñer que o topónimo *O Santo* podería ter relación con esa antiga ermida. Pero ata o século XVII este lugar aparece mencionado como *Seoane* (< SANCTU IOHAHNNE), polo que posiblemente debe o nome á localización dunha antiga igrexa parroquial, máis ao norte da actual, xa que *Seoane* ou San Xoán é o seu santo titular. Os últimos documentos en que rexistramos este nome son do século XVII: *lugar de Seoane* (1647), en *Seoane* (1648), “lugar de *Seoane* [...] en San Juan de Ortoño con una casa y huerto que está junto a la iglesia” (1659, ACS).

A actual igrexa parroquial de Ortoño é obra da segunda metade do século XVII na súa parte máis antiga e quizais podemos asignarlle esa data de nacemento ao núcleo de poboación chamado *A Igrexa*. Os últimos rexistros que posuímos do nome de *Seoane* para o lugar son tamén dese tempo. No dicionario xeográfico de Madoz (1845) xa figuran *A Igrexa* e *O Santo* (*La Iglesia, Santo*) como dúas aldeas distintas de Ortoño, o mesmo que nos nomenclátors do século XX.

Sar

Río

O nome do río *Sar*, que cos seus afluentes define a xeografía da Maía antes de ir desaugar no Ulla, é un nome de orixe prerromana. *Sar* procede dunha coñecida raíz hidronímica indoeuropea SER- ‘fluír’, con paralelos na hidronimia de toda Europa (ríos chamados *Sara, Saar, Serre, Sarre, Sarno, Sarine, Sarria, Sorga, Jarama...*). Rexístrase como *Sars* no século I na obra de Pomponio Mela.

A documentación medieval é moi abundante; reproducimos algunhas das atestacións que ofrece Bascuas no seu estudo deste hidrónimo:

flumen *Saris* (912), in litore fluminis *Saris* [...] usque ad *Sare* (1136), ecclesiam beate Marie de *Saris* (1154), monasterium *Saris* (1162), ecclesiam beate Marie de *Sare* (1178), monasterio Sancte Marie *Saris* (1152), usque ad aquam de *Sar* (1137), inter duabus rivulis scilicet *Sar* et Condomia (1144), in territorio Amaia discurrante ribulo *Saris* (1167) etc.

Igual que outros hidrónimos percibidos como femininos, un diminutivo en *-ela* (< latín *-ĒLLA*) dá nome a un afluente ou un dos brazos do seu curso alto: río *Sarela*. (como *Sárdoma / Sardomela, Tambre / Tamarela, Támega / Tamicelas, / Tea / Tielas* etc.). Nalgunhas fontes escritas e cartográficas desde o século XIX parece haber confusión entre *Sar* e *Sarela* (o dicionario de Madoz chámalle *Sarela* ao *Sar* ao seu paso polas parroquias de Ames).

O *Nomenclátor de Galicia* recolle 17 localidades que conteñen o hidrónimo *Sar* no seu nome.

Seidón

Lugar antigo de Biduído

O nome deste lugar aparece escrito aínda hoxe nos azulexos dunha casa e tamén con el se bautizou unha rúa, a *Rúa de Seidón*, no alto da Rúa Rosalía de Castro (N-550).

Na *Geografía General del Reino de Galicia* sobre a parroquia de Biduído dise:

Dista a 5 kilómetros al SE, de la cabeza el ayuntamiento y a 12 de la del partido. Hay una escuela de niños y otra de niñas. Existe la ermita de Santa María Magdalena en *Seidón-Amilladoiro*, en cuyo interior, en una piedra, está una de las nivelaciones de precisión en la línea de Zamora a Coruña.

O termo “lugar antigo” desta entrada debe entenderse como un casal, vilar ou foro medieval. Nun reconto de bens da tenza de Biduído menciónanse varios topónimos que reflicten o aproveitamento da terra, entre eles *O Agro de Seidón*.

Segundo información do propio concello de Ames, a referencia máis antiga de *Seidón* é do século XI, como casal propiedade de San Martiño Pinario, e identifícase tamén con *Porto Seidón*, onde Pedro Pérez e a súa familia lle venden ao abade Adulfo, de San Martiño Pinario, todas as terras que eles recibiron de Paio Tructemiriz, coas súas herdades e pomares.

Outra parte destas terras –segundo datos municipais– conservouse en mans privadas porque no século XVI se rexistran varias doazóns, arrendamentos e vendas no lugar ou vilar de *Seidón*: unha venda ao cardeal Pedro Varela; unha doazón de Bastián do Souto, veciño da freguesía de Santa María de Biduído, a Juan do Souto, o seu fillo, de un cuarto do lugar que se di de *Seidón*, sito na dita freguesía de Biduído, e outra cuarta parte do lugar que se di *da Poboia* en San Simón de Ons (1584, Arquivo da Catedral de Santiago) e un arrendamento do cóengo da catedral e tenceiro de Luou a favor de Juan Míguez, veciño de san Juan de Calo da sexta parte do lugar de *Bilar de Seidón* (1587, Arquivo da Catedral de Santiago).

Este topónimo parece conter un nome persoal *Ceidone* (rexistrado no ano 879 no *Tombo de Celanova*) ou *Zeidon*, atestado na onomástica medieval portuguesa, posiblemente ambos os dous de orixe árabe e de onde tamén viría *Ceidón* (Ordes).

Seares de Abaixo

Lugar da parroquia de Ames

Seares de Arriba

Lugar da parroquia de Ames

O *Nomenclátor de Galicia* recolle dous topónimos *Sear* nos concellos de Sanxenxo e Guntín. Este último daba nome á actual parroquia de *Entrambasaugas* no século IX: “ecclesiam Sancti Iacobi de *Senari*, que dicitur Inter Ambas Aquas” (ano 897, *Tombo Vello de Lugo*). Bascuas considera que o topónimo *Seares* de Ames podería ser un plural desa mesma forma *Sear*, resultado do xenitivo *SENARI*, dun nome persoal *Senarius* ou *Senuarius*, de orixe celta, atestado na epigrafía hispánica e formado sobre a raíz indoeuropea *SEN-* ‘vello’. Non obstante, unha atestación do *Seares* de Ames coa grafía *Sanarizi* do ano 1115 leva a este estudoso a dar preferencia á etimoloxía que fai do topónimo un patronímico *Seárez*, tamén derivado do mesmo nome persoal. Dado que o resto das atestacións medievais, como as que vemos a continuación, rexistran sempre o topónimo con *-s* e non co *-z* esperable nun patronímico, segue sendo moi verosímil a explicación que supón *Seares* un plural secundario de *Sear*, motivado polo feito de tratarse de dous lugares homónimos, nun proceso semellante ao que vimos en *Punxeira* > *Punxeiras* pero que sen dúbida se produciu nunha data moi anterior. Nese caso, o *Sanarizi* do século XII sería unha falsa latinización de *Seares*.

Velaquí algúns rexistros medievais do topónimo no *Tombo de Toxos Outos*:

medietatem de *Senares* (1142), ecclesiam Sancti Thome de Oliames, in villa nominata Pedrouzo de *Senares* (1153), villis nominatas Pedroso et *Senares* (1153), carta de Pedrouzos de *Seares* (1154), in Gandera et *Senares* (1156), testamentum Azende Aufiz de *Senaras* (1169), villa de *Seares* in Amaya (1210), in *Seares* et in altero *Seares* [...] in parrochia Sancti Thome de Oliames (1210), in villa Destros et in *Senares* et in alio *Senares* (1213), *Seares* de Juso et de Suso (1243).

O topónimo *Seares* deu orixe ao correspondente apelido toponímico, que xa rexistramos en cadeas onomásticas na Idade Media (*Johannes Salvatoris de Seares*, 1244) e que sobreviviu ata hoxe coa grafía *Seárez*, coa terminación propia dos patronímicos. Nos nomenclátors do século XX, os lugares de Seares tamén figuraban como *Seárez de Arriba* e *Seárez de Abajo*.

Sisalde

Lugar da parroquia de Ortoño

Sisalde está nun cruzamento de camiños ao pasar Eirapedriña, moi preto de Bertamiráns, do río Sar no linde co concello de Brión e co lugar chamado Chave de Carballo, da parroquia de Bastavales.

Sisalde é outro antropotopónimo, neste caso procedente de *SISUALDI*, xenitivo do nome persoal medieval *Sisualdus*, de orixe xermánica, composto dun primeiro elemento gótico *SIS(U)-* ‘canto fúnebre’, ‘maxia’, e un segundo *-WALDUS*, do gótico

walden ‘gobernar’. Rexístrase o uso deste nome persoal en Galicia nos séculos IX e X coas grafías *Sisoaldus*, *Sisualdus*, *Sisvaldus*.

O lugar de *Sisalde* pode ser o que se rexistra no século XI como *Sisvaldi* (1025, Santiago). En documentación do Arquivo da Catedral de Santiago do século XVI e posterior rexístrase xa coa forma actual:

Rodrigo de *Sisalde*, labrador (1530); lugar e casal de *Sisalde* (1549), Pedro Vidal de *Sisalde* (1569); Pedro de *Sisalde* y Antonio de Rroxido, labradores, vezinos de la feligresía de San Juan d’Artoño (1581).

O *Nomenclátor de Galicia* recolle outros lugares chamados *Sisalde* nos concellos coruñeses de Cedeira (dous lugares: *Sisalde Maior* e *Sisalde Cativo*), Aranga e Arteixo e no lugúes de Abadín. O mesmo nome persoal medieval está presente nos topónimos *Sisaldo*, en Oleiros, A Coruña, e *Casisaldo* (= *Cas[a]* *Sisaldo*) no Corgo, Lugo.

Sorribas

Lugar da parroquia de Trasmonte

O topónimo *Sorribas* é un composto da preposición *so* (< SUB) e o substantivo *ribas* (< latín *RIPAS*) e designa lugares situados ao pé dunha ladeira ou encosta. O *Nomenclátor de Galicia* recolle unha parroquia e seis lugares chamados *Sorribas*, catro *Surribas*, dous *Surriba* e un *Surribos*.

O lugar de Trasmonte chamado *Sorribas* está próximo ao lugar de Suevos e ao río Tambre na zona da Ponte Maceira. Rexístrase desde o século XII no *Tombo de Toxos Outos* con diferentes grafías:

hereditas vocatur Suebos et *Subribas* (1156), de villa *Subripas* (1159), *Subribas* in terra de Trasmonte (1165) in Soevos et in *Subribas* (1168), in territorio Trasmonte in villa Soevus et in Coytoira et *Supribas* (1172).

Segundo a *Cartografía dos Apelidos de Galicia* había en Galicia arredor de 150 portadores do apelido *Sorribas* e outros tantos de *Surribas*.

A distribución xeográfica do apelido *Sorribas* mostra que o principal foco irradiador foi a parroquia do mesmo nome no concello de Rois.

Suevos

Lugar da parroquia de Trasmonte

Trátase dun etnotopónimo, por estar constituído por unha palabra que designa unha etnia ou un pobo; neste caso os suevos, pobo xermánico chegado a comezos do século V que estableceu o reino suevo da Gallaecia entre os anos 411 e 585. Segundo refire o contemporáneo Paulo Orosio, os suevos integráronse na cultura

rural agraria galega e *deixaron a espada polo arado*. Neste lugar próximo ao río Tambre puido asentarse unha familia desa orixe.

Na documentación medieval do *Tombo de Toxos Outos* este lugar aparece citado con diferentes grafías:

hereditas vocatur *Suebos* (1156), hereditate de *Soevos* (1159), villa *Soevos* (1159), villa de *Soevus* (1172), alia hereditate quanta habemus in *Suevos* (1182).

Nos concellos de Arteixo e da Baña hai dúas parroquias chamadas *Suevos*, con cadanseu lugar do mesmo nome, e outro lugar no concello de Mazaricos. Unha variante *Suegos* dá nome a dous lugares nos concellos lugués da Fonsagrada e Pol.

Hai algo máis de medio cento de persoas apelidadas *Suevos* en Galicia, a maior parte na Coruña e arredores, o que parece indicar que a parroquia de Arteixo foi o principal foco de expansión deste apelido.

Sura

Lugar da parroquia da Ameixenda

Sura é un topónimo único no *Nomenclátor de Galicia*. A súa orixe e o significado son escuros. Bascuas inclúeo entre os relacionados coa raíz hidronímica indoeuropea *SER-* e emparéntao co nome dunha aldea do concello lugués de Sober chamada *Surga*. A motivación do nome da aldea de *Sura* na Ameixenda podería ter relación cun manancial ou fonte, quizais a que alimenta o lavadoiro local.

Só dispoñemos de dous rexistros medievais do topónimo, xa coa forma actual, un deles como sobrenome toponímico: “casares e herdades de *Sura* [...] Pedro Domínguez de *Sura* (1339, Foros Santiago), pero son abundantes a partir do século *xvi* na documentación de Santa Clara de Santiago, que tiña foros na aldea, e no Arquivo da Catedral de Santiago. Deste último tomamos as seguintes:

Marina de *Sura* (1559), casal de *Sura* (1563, ACS), Teresa de *Sura* (1575, ACS), lugar de *Sura* que les pertencía por herencia de Gonçalo d’Outeiro (1581, ACS), lugar de *Sura* que esta sito en la dicha feligresía de Santa María d’Ameigenda (1586), lugar de *Zura* (1602).

A partir do século *xvii* foi común a grafía con *Z-* inicial, que supoñía interpretar como efecto do seseo a pronunciación local. Figura como *Zura* no Catastro de Ensenada (1752) e no dicionario xeográfico de Madoz (1845). Nos nomenclátors do século *xx* volveu á grafía tradicional de *Sura*, a que figura na actualidade no *Nomenclátor de Galicia* (2003).

Tambre

Río

O río Tambre é un dos ríos principais de Galicia, con 125 km de lonxitude. Nace en terras de Sobrado e percorre máis de vinte municipios en dirección suroeste, entre eles o concello de Ames, antes de desembocar no mar formando a ría de Muros e Noia.

O nome do Tambre xa se rexistra nas fontes clásicas latinas como *Támaris*, *Tamar*, *Támara*, e serviu de referencia para dar nome aos pobos galaicos chamados *célticos praestamáricos* e *supertamáricos* (*celtici praestamarci* e *supertamarci*), do primeiro dos cales conservamos vestixio toponímico no nome da parroquia de *Posmarcos*, na Pobra do Caramiñal. Un composto mediante a preposición *tras* (< latín TRANS) deu orixe ao condado medieval de *Trastámara* ('alén do Tambre') e a dinastía real homónima.

O río Tambre
na parroquia de Agrón

Na documentación do *Tombo de Toxos Outos* atopamos abundante referencia ao río seu paso polas terras da Maía:

in ripa *Thamaris* (1143), in territorio Amaea secus fluvium Tamar, concurrente ad ecclesiam Sancti Thome de Oliames (1153), Sancti Thome de Oliames juxta flumine *Tamaris* (1154), ecclesie Sancte Marie territorio Amahee inter montem que dicent Petroso Maiore et Mor do Obellias et prope secus fluvio *Tamaris* (1164), sub aula Sancte Marie de Trasmonte concurrente fluvio *Tamarense* (1172), iuxta fluvio *Tamar* [...] concurrente ecclesie Sancti Pelagii villa que vocitant Leens (1180), per rivulum *Tamaris* concurrentem ad ecclesiam Sancti Pelagii de Lenes (1182) etc.

O nome do *Tambre* é un dos moitos hidrónimos prerromanos formados a partir dunha base *Tam-*, da raíz indoeuropea *tā-* 'derreterse, fluír', que conforma unha relevante familia de nomes de ríos; en Galicia *Tamarón*, *Tameirón*, *Tambo*, *Tameiga*, *Tamuxe*, *Támoga*, *Tamicelas*, *Támega* (e os seus derivados *Tamagos* e *Tamagueños*) etc., así como noutras áreas da península (*Tama*, *Tamames*, *Tamarón*...) e de Europa (como *Támese*, o río de Londres).

Tapia (San Cristovo)

Parroquia

Tapia ten unha igrexa de probable orixe medieval en Frenza, se ben o edificio actual data do século XVIII, co seu igrexario ao redor e un cruceiro da Igrexa no camiño que conduce ao lugar de Vilouta, outro dos tres lugares que conforman esta freguesía: Frenza, A Mámoa e Vilouta.

A advocación parroquial é san Cristovo (< SANCTU CHRISTOPHORU, do grego CHRISTOPHOROS ‘o que leva a Cristo’). Este santo xa se veneraba desde o século VII na península. É santo titular de 65 parroquias en Galicia.

É un topónimo relativamente recente, das últimas décadas do século XVI, empregado para substituír, mediante o substantivo común *tapia* ‘valado, parede, muro, cerca’ o antigo nome da parroquia, que era *Pape* ou *San Cristovo de Pape*. O feito de que non designa ningún núcleo en concreto, senón só a unidade parroquial, que foi anexa da de Ames, debeu favorecer a substitución. Na mesma época a igrexa compostelá cambiou os nomes dalgunhas parroquias por novos topónimos (a antiga *Santa María de Perros* transformouse oficialmente en *Santa María de los Ángeles*, por exemplo).

Pape é o resultado do xenitivo PAPPÍ dun nome persoal de orixe latina *Pappus*. O *Nomenclátor de Galicia* recolle tres lugares deste nome nos concellos de Monfero, Sarria e Outeiro de Rei, ademais de compostos como *Vilalpape* (< VILLARE PAPPÍ) ou *Vilapape*.

O vello nome da parroquia figura en latín como *Papi* na documentación de Toxos Outos:

casale de Lagená et de *Papi* (1213), ex aqua de *Papi* usque ad ecclesiam Sancti Thome (1213), in territorio Amaya sub aula Sancti Thome et sub aula *Sancti Christofori de Papi* (1213).

E en galego como *Pape*, *San Cristovo de Pape* ou *San Cristovo de Vilanova de Pape* nos fondos documentais da Universidade:

San Christovoo de Villanova de Pape (1330), *Sam Christovoo de Pape* (1334), *San Christovóo de Pape* (1335), de Sam Thome d’Oyames et de *Sam Christovoo de Villanova de Pape* (1335) d’Oyames et de *Sam Christovoo de Pape* (1347), *San Christovóo de Pape* (1351).

Os rexistros de *Pape* chegan ata os inicios do século XVII, como nos seguintes do Arquivo da Catedral de Santiago:

Joan da Mámoa, vesino de San Cristóval de *Pape* (1570), San Cristóbal de *Pape* (1569), Fernando de Vilouta amoroso, vecino de la felegresía de San Cristóval de *Pape* (1575), Bastián de Vilouta, vezino de la feligresía de San Cristóbal de *Pape* (1581), Alberte de Vilouta, vezino de la feligresía de San Cristóbal de *Pape* (1602).

Durante un tempo alternan os dous nomes na documentación, e mesmo se rexistra unha forma híbrida dos dous, *Papia*:

Francisca de San Cristovo de *Tapia* (1569), lugar y casal que se dize e nonbra da Mámoa sito en la feligresía de San Cristóval de *Papia* (1574), San Cristobo de *Tapea* (1586), San Cristovo de *Papia* (1590), San Cristovo de *Tapia* (1599).

Nas *Memorias del arzobispado de Santiago do cardeal del Hoyo* (1607) figura como *Tapia*, o mesmo que en toda a documentación posterior.

Tarrío

Lugar da parroquia de Bugallido

O nome de *Tarrío* procede, como o das outras 30 entidades de poboación galegas que se chaman igual, do sintagma *TRANS RĪUŪ* ‘alén do río’, ‘do outro lado do río’, formado pola preposición tras (latín *TRANS*) e o substantivo río (latín *RĪUŪ*). A evolución do topónimo sería: *TRANS RĪUŪ* > *Tras río* > *Tarrío* > *Tarrío*. As aldeas así chamadas están separadas por un río das aldeas veciñas ou do resto da parroquia. Neste caso é posible que o nome de *Tarrío* tivese orixe nos lugares inmediatos da parroquia de Biduído (desde Raíces ou Biduído, dos cales o separa o regueiro do Ribeiro, ou desde Buceleiras, do cal a separa o río da Graña).

Temos referencia a este lugar no *Libro das Tenzas* de Santiago do século XIV (*hũu cassal en Tarrío, ãna frijglesia de Bugallido*, ano 1390) e no Arquivo da Catedral de Santiago tamén hai moitos testemuños dos séculos XVI e XVII:

Domingo de *Tarrío* labrador, vezino de la dicha feligresía de Bogallido (1575), Juan de *Tarrío* (1580), de *Tarrío* y de Quinstiláns sitios en la feligresía de san Pedro de Bugallido (1616).

O nome da aldea reproducése nos do cruceiro de *Tarrío* e da fonte de *Tarrío*. Na parroquia hai outros microtopónimos semellantes como *Tralo Río*, *Tarrío de Outeiro*, *Tras Tarrío do Outeiro* e *A Subida de Tarrío do Outeiro*.

Tarroeira, A

Lugar da parroquia de Ortoño

Tarroeira é en orixe un derivado de *terrón*, e este de *terra*. O *Nomenclátor de Galicia* recolle, ademais desta de Ortoño, unha ducia de entidades de poboación con este nome. Son topónimos tardíos, posteriores ao século XVI, pois non se rexistran na documentación medieval. A súa localización habitual nas ladeiras de montes pode facer supoñer que son núcleos habitados nados coa expansión do cultivo do millo, en terras gañadas ao monte. O nome tanto pode facer referencia á

constitución do terreo como conter o substantivo común *terroeira*, que figura nos dicionarios co significado de ‘casa terrea, choza, casa de pouco valor’.

O núcleo chamado *A Tarroeira*, en Ortoño, naceu no ano 1754, segundo un *blog* dedicado á historia da parroquia, cando Domingo Martínez lle cede a Francisco de Gosende un terreo no monte das Punxeiras Altas para construír unha casa. No dicionario de Madoz (1845), figura *Tarroeira* entre as aldeas da parroquia, o mesmo que nos nomenclátors do século xx.

No lugar da *Tarroeira* consérvanse os vestixios dun castro, catalogado desde o ano 2001 e protexido por lei, o castro de *Ortoño*.

Na *Tarroeira* está a casa dos Vioxo, a familia paterna de Rosalía de Castro. O 12 de outubro de 1923, por iniciativa de Losada Diéguez, celebrouse nesa casa a reunión que, recollendo a tradición da Xunta de Ampliación de Estudos promovida pola Institución Libre de Ensinanza, acordou a creación do Seminario de Estudos Galegos. O día 23 de outubro do mesmo ano sumáronse a esa iniciativa a maioría dos intelectuais galeguistas do momento, vencellados á revista *Nós*, e asinaron a acta fundacional no domicilio de Armando Cotarelo Valledor, en Santiago de Compostela.

Trasmil

Lugar da parroquia de Agrón

A aldea de Trasmil está situada nun antigo cruzamento de camiños que comunicaban coa Ponte Maceira. É outro topónimo procedente do nome persoal dun propietario medieval. *Trasmil* é o resultado do xenitivo *Trasmiri* de *Trasmirus*, antropolónimo de orixe xermánica formado cos elementos TRAS-, do gótico **thras-* ‘disputar’ e -MIRUS, do gótico *mereis* ‘célebre, famoso’. Este nome rexístrase na documentación medieval galega nos séculos ix e x (*Trasmirus, presbiter*, 925, Pallares; *Trasemiro*, 931, Sobrado; *Trasmiro*, 950, Celanova; *Trasmiro Trasmiriz*, 955, Lugo etc.), polo que é posible que o topónimo teña orixe nesas datas. Nun documento do século xii relativo a varios lugares da parroquia de Trasmonte, lemos “per agrum de *Transmiro*” (1165, Toxosoutos).

O topónimo rexístrase coa forma e grafía actuais na documentación dos séculos xvi e xvii do Arquivo da Catedral de Santiago. No xvii o lugar de Trasmil pertencía á Casa de Altamira, administrábase a través da tenza chamada *Tenza de don Bernardo* e tiña arrendado un Juan de Gasamáns (1621, ACS). No mesmo arquivo consérvase a documentación do ano 1800 relativa ao trámites para o establecemento dunha feira de gando no lugar de Trasmil.

O *Nomenclátor de Galicia* recolle outros cinco lugares chamados *Trasmil* nos concellos coruñeses de Ordes e Paderne e nos lugueses de Palas de Rei, O Saviñao e O Valadouro.

Trasmonte (Santa María)

Parroquia e lugar

O nome da parroquia de *Transmonte* é un topónimo transparente, composto da preposición *tras* (< lat. TRANS) e o substantivo *monte* (< latín MONTE), o que quere dicir que foi imposto tomando como referencia outro lugar respecto do cal esta parroquia estaría situada ‘máis alá do monte’. Dada a súa orografía, maioritariamente un val que descende cara ao Tambre, ao norte, puido recibir o nome desde o oeste, desde parroquia de Agrón, ou ben desde o leste, desde Ames, e entón o monte referido no topónimo serían as alturas da Costa do Mar de Ovellas, no traxecto do antigo camiño que unía Augapesada co lugar de Carballo.

Trasmonte pertenceu á xurisdición de Altamira. A advocación é santa María, o nome da virxe, procedente do latín MARIA, adaptación do grego *Mariam* e este do hebreo *Maryam* ou *Miryam*. É a máis frecuente das advocacións parroquiais galegas, presente en 730 parroquias, cerca dunha quinta parte do total.

Documentase no *Tombo de Toxos Outos* desde mediados do século XII:

de ecclesie Sancte Marie de *Trasmonte* (1149), hereditates in *Trasmonte* toto et in Pegarinos (1155), de Lovoraes ad Sanctam Mariam de *Trasmonte* (1156), territorio *Trasmonte* currente fluvio Tamare (1165), in territorio *Trasmonte* et Oliames (1165), illum quadrivium Sancte Marie de *Trasmonte* (1171), unum casalem heremum in *Trasmonte* (1220), Martinus Iohannis, clericus de *Trasmonte* (1224) etc.

Como vemos, na documentación medieval denomínase ás veces territorio o termo parroquial de Trasmonte; cando se menciona A Maía como territorio, entón fálase do val de Trasmonte:

hereditas in territorio Amaya in *valle Trasmonte* in villa Lovoraes sub aula Sancte Marie de Trasmonte (1176, Toxosoutos).

O *Nomenclátor de Galicia* recolle outras dúas parroquias chamadas *Trasmonte*: no concello lugués de Friol (coa advocación de Santiago) e no coruñés de Oroso (coa advocación de santo Estevo), e dez entidades de poboación que conteñen este composto na súa denominación (oito *Trasmonte*, unha *A Estación de Trasmonte* e unha *Trasmonte das Chousas*).

No século XIX atopáronse dúas lápidas sepulcrais nas inmediacións da igrexa parroquial, unha das cales podería datarse no século VII. O igrexario circunda a reitoral e o templo e ten unha extensión duns 350 ferrados. A igrexa actual é de principios do XVIII, hoxe con planta de cruz latina grazas ás capelas laterais realizadas posteriormente. O topónimo *O Cruceiro*, mencionado na documentación medieval, era unha importante encrucillada viaria (“illum quadrivium de *Trasmonte*”).

Rexístrase tamén desde a Idade Media o seu uso como sobrenome toponímico ou apelido: *Petrus Muniz dictus de Trasmonte* (1171, Toxosoutos), *Ruý de Trasmonte*

(1463, ACS), *Juan de Trasmonte* (1567, ACS). Na actualidade os portadores do apelido Trasmonte en Galicia son algo máis dun cento; parte deles pode ter ascendencia remota nesta parroquia de Ames.

Ventín

Lugar da parroquia de Biduído

O topónimo *Ventín* está presente en Galicia no nome de once núcleos de poboación e no concello pontevedrés de Fornelos de Montes dá nome a unha parroquia. *Ventín* é o resultado galego do xenitivo latino VALENTINI, e en todos eses casos designou ao principio a residencia dun propietario agrario chamado *Valentinus*. Igual que tantos outros topónimos de Ames, o nome do lugar de Ventín, na parroquia de Biduído, é un antropotopónimo, un nome de lugar que procede dun antropónimo ou nome persoal.

A evolución VALENTINI > *Vaentín* > *Ventín* ten mostra gráfica e confirmación nun *Vaintim* (ano 1156) da documentación de Toxos Outos, que mostra a primeira sílaba aínda sen monotongar.

Documéntase desde o século xv o seu uso como sobrenome toponímico:

Moor Peres de *Ventín* (1435, FondosUniv), Juan Calvo de *Ventín*, veciño de Biduído (1532, ACS), María de *Ventín* (1549, ACS), Gonçalo de *Bentín* (1570, ACS), Álvaro de *Bentín* (1570, ACS).

A vacilación na grafía da consoante inicial é frecuente na documentación. No Catastro de Ensenada (1752) úsanse *Ventín* e *Bentín*; en Madoz (1845) figura como *Ventín*. Nos nomenclátors do século xx, *Bentín* ata o de 1981, e desde esa data *Ventín*, coa grafía etimolóxica restituída, que é a que figura no *Nomenclátor de Galicia* (2003).

Ventosa

Lugar da parroquia de Covas

Os topónimos *Ventoso*, *Ventosa*, que se aplicaron a lugares caracterizados por estaren expostos aos ventos ou onde vai vento con frecuencia, repítense en Galicia no nome de máis de vinte localidades. Son formas dun adxectivo derivado de *vento* mediante o sufixo *-oso*, *-osa*. O substantivo sobreentendido nas formas femininas pode ser *vila*.

A aldea de Ventosa, da parroquia de Covas, como outros lugares do termo municipal, viu sensiblemente alterado o seu aspecto e a súa paisaxe tradicionais coa construción de urbanizacións de vivendas. Distínguense dous núcleos: *Ventosa de Arriba* e *Ventosa de Abaixo*. Tamén recibe o nome da aldea o castro de *Ventosa*, situado no *Alto de Ventosa*, nun outeiro de monte entre Ventosa e Castelo. Desde o

castro dexérgase o antigo camiño á costa e as vías que cruzan o val de norte a sur e o castro da Curuxeira.

O topónimo documéntase desde a Idade Media no *Tombo de Toxos Outos*:

Petrus Salvadoris de *Ventosa* (1233), tercia de *Ventosa* (1249).

No Arquivo da Catedral de Santiago temos rexistros dos séculos XVI e XVII:

lugar de *Bentosa* (1575), Juan Mariño de *Bentosa* (1594), Juan Marino de *Ventosa* (1594), casal de *Bentosa* (1577), lugar da *Ventoso* (sic), sito en la feligresía de Cobas (1598), lugar de *Bentosa* [...] feligresía de Santo Estebo de Cobas (1620).

Polo Catastro de Ensenada sabemos que en Ventosa estaba unha das tres tabernas da parroquia: “la feligresía de San Estevan de Covas tiene tres Tavernas, la una llamada *Ventosa*, otra Pena Amarela y la otra Loureiros” (1752).

Vilar

Lugar da parroquia de Ames

Vilar, O

Lugar da parroquia da Ameixenda

Vilar é un termo moi común na toponimia galega; o *Nomenclátor de Galicia* recolle preto de 800 localidades que conteñen este substantivo na súa denominación. Procede do baixo latín VILLARE, derivado de VILLA, e designou nos últimos séculos do primeiro milenio pequenos asentamentos e explotacións agrarias dependentes das *vilas*. Usado como substantivo común, *vilar* significa ‘pequeno núcleo habitado’ e tamén ‘conxunto de casas que forman un grupo separado dentro da aldea’.

Do lugar de *Vilar*, en Ames, temos abundante documentación a partir do século XVI:

lugar y casal que se dize y nombra de *Vilar* sito en la dicha feligresía de San Tomé d’Ayames (1575, ACS), lugar y casal y eredades que se dizen del lugar de *Vylar* (1583, ACS), media quinta del lugar que se dize de *Bilar*, sito en la feligresía de San Tomé d’Ayames (1606, ACS).

Neste lugar de Ames apareceu un ara votiva dedicada a *Pietas* por un soldado da *Legio VII Gemina*; en Porto Menlle, na divisoria coa parroquia de San Paio de Lens, unha moeda romana do século II e un posible miliario romano.

Do lugar chamado *O Vilar* (con artigo), na parroquia da Ameixenda, tamén dispoñemos de documentación a partir do século XVI:

Juan de *Bilar* vezino de la dicha feligresía de Santa Marina de la Ameyxenda (1593, ACS); lugar de *Bilar* (1603, ACS), lugar de *Vilar* sito en la dicha feligresía de Santa Marina d’Ameixenda (1608, ACS).

Vilaverde

Lugar da parroquia de Piñeiro

O topónimo *Vilaverde* está constituído polo substantivo *vila*, do latín *VILLA* ‘granxa ou explotación agrícola’, e o adxectivo *verde*, do latín *VIRĪDE*. O adxectivo, ademais do significado relativo á cor, engade ao nome do lugar connotacións de vizosidade ou fertilidade.

O *Nomenclátor de Galicia* recolle 34 entidades de poboación con este nome. Algunhas delas documéntanse desde o século XI en latín:

Villa viride (1027), *Villa Viride* (1060), *Villa Verde* (1102), *Villaviride* (1107), *Villa Viridi* (1174), *Villa Viridi* (1208), *Villa Verde* (1221), *Villa Veride* (1221), *Villa Viride* (1252) etc.

Dispoñemos de atestacións do lugar chamado *Vilaverde* en Piñeiro desde o século XV:

Gómez de *Vilaverde*, labrador, veciño de Piñeiro (1490), casal de *Vilaverde* en San Mamede (1532), Juan Barela de *Bilaverde*, de Piñeyro (1580, ACS), lugar de *Bilaverde* sito en la dicha felegresía de san Mamede de Piñeiro (1586, ACS) etc.

O nome reproducese tamén na microtoponimia local: *O Alto da Costa de Vilaverde*, *A Costa de Vilaverde*, *A Roza de Vilaverde*, o cruceiro do *Campo de Vilaverde* e a fonte de *Vilaverde*.

Vilaverde ten un interesante cruceiro, cun capitel con inscrición. A pouca distancia da aldea están as mámoas e o petróglifo do Cotón da Espiñeira.

Vilouta

Lugar da parroquia de Tapia

Vilouta é outro composto de *villa* cun adxectivo. Neste caso o adxectivo correspondente ao latín *ALTUS*, *ALTA*, que na toponimia galega adoita presentar o resultado *outo*, *outa* (*Silvouta*, *Montouto*, *Penouta*, *Valouta*...). No concello lugués de Becerreá hai unha parroquia do mesmo nome, cos lugares de *Vilouta de Arriba* e *Vilouta de Abaixo*.

Na documentación medieval do mosteiro de Toxos Outos aparece con falsa latinización como *Villa Octa*: “de *Villa Octa* et de casale de Lagená et de Papi” (1213), *Villa Octa* (1234), ou ben coa forma actual: “in Pineyro et in *Vilouta*” (1252). Na documentación en castelán anterior ao século XVIII vacila na grafía con *V*- e con *B*-:

Juan de *Bilouta* vezino de la feligresía de San Cristóbal de Papi (1572, ACS), Alberte de *Bilouta*, vezino de la feligresía de San Cristobo de Tápea (1572, ACS).

No Catastro de Ensenada (1752) e no diccionario de Madoz (1745) figura coa grafía etimolóxica, *Vilouta*, que se mantivo nos nomenclátore do século xx.

O lugar de Vilouta deu orixe ao apelido toponímico correspondente. O concello de Ames rexistra a maior densidade de portadores deste.

Bibliografía

- Albertos Firmat, Lourdes (1966): *La onomástica personal primitiva de Hispania: Tarragonense y Bética*. Salamanca: Instituto Antonio Nebrija.
- Bascuas, Edelmiro (2002): *Estudios de hidronimia paleoeuropea gallega*. Verba, anexo 51. Santiago de Compostela: Universidade.
- (2006): *Hidronimia y léxico de origen paleoeuropeo en Galicia*. Sada: Ediciós do Castro.
- (2008): “La hidronimia de Galicia: tres estratos. Paleoeuropeo, celta y latino”, *Estudios Mindonienses* 24, 521-550.
- (2014): *Novos estudos de hidronimia paleoeuropea galega*. Vigo: Universidade.
- Boullón Agrelo, Ana Isabel (1999): *Antroponimia medieval galega (ss.VIII-XII)*. Tübingen: Niemeyer.
- (2007): “A antroponimia nos textos documentais galegos ata o século XIII”, en Ana Isabel Boullón Agrelo (ed.), *Na nosa lyngoage galega: a emerxencia do galego como lingua escrita na Idade Media*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega / Instituto da Lingua Galega, 603-623. Disponible en <http://consellodacultura.gal/publicacion.php?id=95>
- (2007): “Aproximación á configuración lingüística dos apelidos en Galicia”, *Verba. Anuario Galego de Filoloxía* 34, 285-309. Disponible en <http://hdl.handle.net/10347/3477>
- Cabeza Quiles, Fernando (2008): *Toponimia de Galicia*. Vigo: Galaxia.
- Carré Aldao, Eugenio (1980): *La Coruña*, en Francesc Carreras Candi (dir.), *Geografía General del Reino de Galicia*. Vol VI. T. 3º. A Coruña: Ediciones Gallegas, 459-469.
- Corominas, Joan e José Antonio Pascual (1980-1991): *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. 6 vols. Madrid: Gredos.
- Du Cange, Charles du Fresne [et al.] (1883-1887): *Glossarium mediae et infimae latinitatis*. Niort: L. Favre. Disponible en <https://archive.org/details/glossariummedia01adelgoog/page/n2>

- Fernández Rei, Francisco (1990): *Dialectoloxía da lingua galega*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Flórez, Henrique (ed.) (1965): *Historia Compostellana*. España Sagrada XX. [Madrid]: Real Academia de la Historia.
- Galbán Malagón, Carlos J. (2011): “*Señor, non sejas ataúd de tus criados*. Una aproximación a los afines del entorno de la Casa de Moscoso (c.1411-c. 1510)”, *Anuario de Estudios Medievales* 41/1, 235-272. Disponible en <http://estudiosmedievales.revistas.csic.es/index.php/estudiosmedievales/article/download/343/347>
- García Oro, José e María José Portela Silva (2003): *La Casa de Altamira durante el Renacimiento*. Santiago de Compostela: El Eco Franciscano.
- HGNB = Piel, Joseph-Maria e Dieter Kremer (1976): *Hispano-gotisches Namenbuch*. Heidelberg: Carl Winter.
- Hoyo, Jerónimo del (1950): *Memorias del arzobispado de Santiago*. Santiago de Compostela: Editorial Porto. Edición facsímile.
- López Alsina, Fernando (1988): *La ciudad de Santiago de Compostela en la Alta Edad Media*. Santiago de Compostela: Concello.
- López Ferreiro, Antonio (1983): *Historia de la Santa A. M. Iglesia de Santiago (apéndices documentais)*. Santiago de Compostela: Sálvora.
- Lorenzo, Ramón (2008): “Toponimia menor do lugar de Eirapedriña (Bugallido, Ames)”, en Mercedes Brea, Francisco Fernández Rei e Xosé Luís Regueira (eds.), *Cada palabra pesaba, cada palabra medía: homenaxe a Antón Santamarina*. Santiago de Compostela: Universidade, 139-154.
- Madoz, Pascual (1845-1850): *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones en Ultramar*. 16 vols. Madrid: Est. Literario Tipográfico de P. Madoz y L. Sagasti.
- Marqués Valea, Xulia (2004): *A toponimia de Trabada*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- Martínez Lema, Paulo (2007): “Nomes de posesor na toponimia do concello de Begonte (Lugo)”, *Revista Galega de Filoloxía* 7, 125-155.
- (2007): “Orotoponimia da comarca da Barbanza no Tombo de Toxos Outos”, en Joám Evans Pim, Bárbara Kristensen e Óscar Crespo (eds.), *Mocidade investigadora galega: relatorios do I Congreso Galego da Mocidade Investigadora*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia / IGESIP, 189-195.
- (2008): “Achegamento á antropotoponimia do concello de Vilalba (Lugo)”, en Mercedes Brea, Francisco Fernández Rei e Xosé Luís Regueira (eds.), *Cada palabra pesaba, cada palabra medía: homenaxe a Antón Santamarina*. Santiago de Compostela: Universidade, [155]-162.
- (2008): *Inventario toponímico do Tombo de Toxos Outos*. Noia: Toxosoutos.

- (2009): “Hidrotoponimia da comarca de Bergantiños na documentación do Tombo de Toxos Outos: estudo lingüístico-etimolóxico”, *Ianua* 9, 195-212. Disponible en <https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/3194692.pdf>
- (2011): “Estratexias de latinización de toponimia romance en un cartulario medieval gallego: el Tumbo de Toxos Outos”, *Estudis Romànics* 33, 265-277. Disponible en <http://www.raco.cat/index.php/estudis/article/view-File/253263/340028>
- (2009): “Proceso de construción dun inventario toponímico medieval: o Tombo de Toxos Outos”, *Estudos de Lingüística Galega* 1, 67-83. Disponible en <http://www.usc.es/revistas/index.php/elg/article/view/1478/1313>
- Méndez Fernández, Luz (1991): *Contribución ó estudio dun libro das Tenzas da Catedral de Santiago. Edición crítica e estudio dos folios 1 a 27*. Santiago de Compostela: Universidade. Memoria de Licenciatura.
- (2000): *Por que se chama así este sitio?* Santiago de Compostela: Lea.
- (2016): *Toponimia de Agolada*. Terra Nomeada 1. A Coruña: Real Academia Galega.
- (2018): “Gheada, seseo e estandarización de apelidos”, en Ana Isabel Boullón Agrelo (ed.), *Antroponimia e lexicografía*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 203-235.
- Méndez Fernández, Luz e Gonzalo Navaza (eds.) (2007): *Actas do I Congreso Internacional de Onomástica “Frei Martín Sarmiento”*. Santiago de Compostela, 2, 3 e 4 de setembro de 2002. Santiago de Compostela: Asociación Galega de Onomástica.
- Navaza Blanco, Gonzalo (2006): *Fitotoponimia galega*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- (2007): *Toponimia de Catoira*. Catoira: Concello.
- (2009): “Toponimia prelatina na documentación medieval de Galicia”, en Dieter Kremer (ed.), *Onomástica galega II: onimia e onomástica romana e a situación lingüística do noroeste peninsular. Actas do segundo coloquio, Leipzig 17 e 18 de outubro de 2008. Verba*, anexo 64. Santiago de Compostela: Universidade, 215-226.
- Palacio Sánchez, Xosé Antonio (1981): *Toponimia del ayuntamiento de Pantón (Lugo)*. Santiago de Compostela: Universidade. Tese de doutoramento.
- Piel, Joseph-Maria (1948): *Nomes de “possessores” latino-cristãos na toponímia asturo-galego-portuguesa*. Coimbra: Coimbra Ed.
- Real Academia Galega (2016): *Os apelidos en galego. Orientacións para a súa normalización*. A Coruña. Real Academia Galega. Disponible en <http://academia.gal/documents/10157/704901/Os+apelidos+en+galego.pdf>
- Río Barxa, Francisco Xavier (1983): *Interpretación xeográfica da paisaxe compostelana*. A Coruña: Real Academia Galega. Disponible en <https://academia.gal/documents/10157/27090/Francisco+Xavier+Rio+Barja.pdf>
- Rivas Quintas, Elixio (1982): *Toponimia de Marín. Verba*, anexo 18. Santiago de Compostela: Universidade.

- (1991): *Onomástica persoal do Noroeste hispano*. Lugo: Alvarellos.
- Rodríguez González, Eladio: (1958-1962): *Diccionario enciclopédico gallego-castellano*. 3 vols. Vigo: Galaxia.
- Santamarina, Antón (2008): “A pegada relixiosa na toponimia galega. I. Edificios relixiosos”, en Xosé Luís Axeitos, Emilio Grandío Seoane e Ramón Villares (eds.), *A patria enteira: homenaxe a Xosé Ramón Barreiro Fernández*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega / Real Academia Galega / Universidade, 935-949.
- Sarmiento, Martín (1975): *Viaje a Galicia (1745)*. Salamanca: Universidad. Edición e estudo de José Luis Pensado.
- Tobío Campos, Lois (1985): *Colección de cantigas da Mahía*. Sada: Edicións do Castro.
- V. B., Lino (2009-2015): *Historia local de Ortoño e a Maía* [blog]. Ames: blogspot. Dispoñible en <http://historiadeortono.blogspot.com>

Recursos online

- ACS = *Arquivo - Biblioteca da Catedral de Santiago*. Santiago de Compostela: Catedral. Dispoñible en <http://csa.archivo3000.es/jopac/controladorconopac>
- AHUS = *Arquivo Histórico da Universidade de Santiago de Compostela*. Santiago de Compostela: Universidade. Dispoñible en <http://www.usc.es/gl/servizos/arquivo/index.html>
- CAG = Boullón Agrelo, Ana I. e Xulio Sousa Fernández (dirs.) (2006-): *Cartografía dos Apelidos de Galicia*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega. Dispoñible en <http://ilg.usc.es/cag/>
- CME = Ministerio de Cultura (2004-): *Catastro de Ensenada* [web]. [Madrid]: PARES. Dispoñible en <http://pares.mcu.es/Catastro/>
- CODOLGA = López Pereira, Eduardo (dir.) (2006-): *Corpus Documentale Latinitum Gallaeciae*. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades. Dispoñible en <http://corpus.cirp.es/codolga/>
- Galiciana = Xunta de Galicia (2016-): *Galiciana. Arquivo Dixital de Galicia* [web]. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia. Dispoñible en: <https://arquivo.galiciana.gal/arpadweb/gl/inicio/inicio.do>
- NG = Comisión de Toponimia da Xunta de Galicia (2003-): *Nomenclátor de Galicia*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia. Dispoñible en <https://www.xunta.gal/nomenclator>

PTG = Proxecto Toponimia de Galicia (2005-): *A toponimia en Galicia. Nomenclátor de Galicia. Proxecto Toponimia de Galicia*. [Santiago de Compostela]: Xunta de Galicia. <http://toponimia.xunta.es/gl/ProxectoToponimiaGalicia/metodoloxia>

TMILGa = Varela, Xavier (dir.) (2007-): *Tesouro Medieval Informatizado da Lingua Galega*. Santiago de Compostela: Universidade / Instituto da Lingua Galega. Dispoñible en <http://ilg.usc.es/tmilg/tes>

Índice xeral

Introdución	3
Explicación dalgúns termos	13
Parroquias e lugares do concello de Ames	15
Índice alfabético dos topónimos	17
Agrón (San Lourenzo)	19
Aldea Nova	20
Ameixenda, A (Santa María)	21
Ames	23
Andoriña, rego da	24
Arufe	24
Augapesada	25
Balindo	27
Barouta	28
Barreiro	29
Batáns, monte dos	29
Bertamiráns	30
Biduído (Santa María)	30
Biduído de Abaixo	30
Biduído de Arriba	31
Buceleiras	31
Bugallido (San Pedro)	32
Burgueiros	33
Cabirta	34
Calo	34
Cantalarrana	35
Capeáns	36
Carballido	36
Carballo	37

Caroubáns	38
Carreira	38
Casaliño	39
Casanova	39
Casas do Monte, As	40
Castelo	40
Castiñeiro de Lobo	41
Castrigo	41
Coira	42
Condomiña, A	43
Cortegada	44
Cortes, As	44
Costoia	45
Covas (Santo Estevo)	46
Covas, As	46
Cruxeiras	47
Eirapedriña	48
Espiño, O	49
Fernande	49
Ferreiros	50
Firmistáns	50
Folgueira, A	51
Fraíz	51
Framán	52
Framil	53
Frenza	54
Galiñeiro, O	54
Garea, A	55
Gasamáns	56
Grela, A	57
Guertambres	58
Guimaráns	58
Igrexa, A	59
Instrumento, O	59
Insua	60
Lamas	61
Lapido	61
Leboráns	62

Lens (San Paio)	63
Lombao, O	64
Loureiros	65
Maguxe	65
Maía, A	66
Mámoa, A	67
Mar de Ovellas, O	68
Mercuto, O	69
Milladoiro, O	69
Miso	71
Moniña, A	71
Montemaior	72
Mourigade	72
Novais	73
Oca	74
Ortoño (San Xoán)	75
Ortoñiño	75
Outeiro	76
Outeiro, O	76
Padrón	76
Paramuíño	77
Pazo, O	77
Pedras	78
Pedregal, O	78
Pedrouzos	79
Pegariños	80
Piñeiro (Sanamede)	81
Piñor	82
Ponte Maceira, A	82
Ponte Nova, A	83
Portanxil, O	83
Porto Menlle	84
Pousada	84
Proupín	85
Punxeiras Altas, As	86
Punxeiras Baixas, As	86
Quintáns	87
Quistiláns	87

Raíces	88
Reino	88
Riamonte	89
Rúa, A	90
Salgueiro	90
San Amaro	91
Sanamede	92
Sandar	92
Santo, O	93
Sar	93
Seidón	94
Seares de Abaixo	94
Seares de Arriba	95
Sisalde	95
Sorribas	96
Suevos	96
Sura	97
Tambre	98
Tapia (San Cristovo)	99
Tarrío	100
Tarroeira, A	100
Trasmil	101
Trasmonte (Santa María)	102
Ventín	103
Ventosa	103
Vilar	104
Vilar, O	104
Vilaverde	105
Vilouta	105
Bibliografía	107
Índice xeral	113

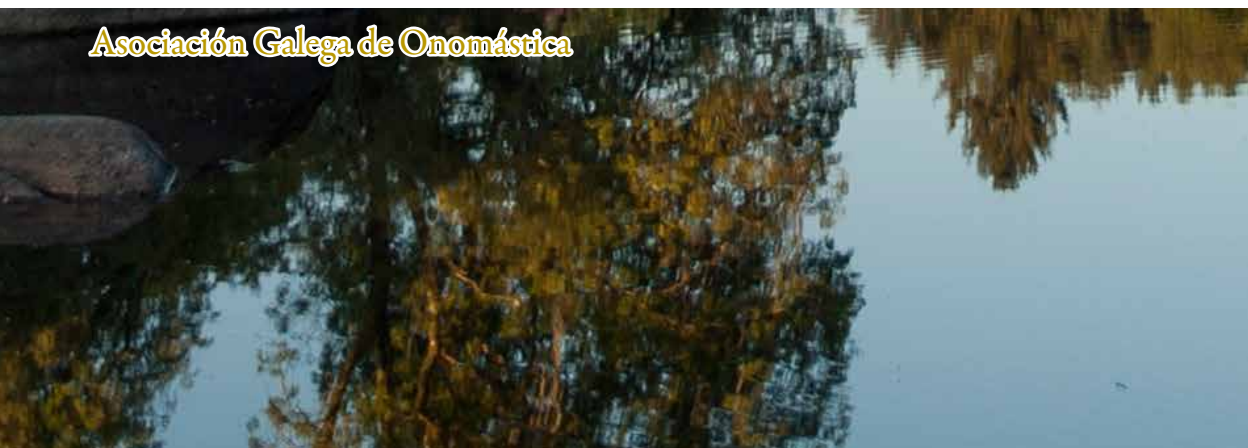

Sección de Lingua / Seminario de Onomástica

A colección Terra Nomeada da Real Academia Galega e a Asociación Galega de Onomástica ten como obxectivo recompilar e estudar os nomes de lugar dos concellos de Galicia. O punto de partida son os núcleos de poboación establecidos no Nomenclátor publicado pola Xunta de Galicia en 2003, e mais os principais accidentes xeográficos ou lugares característicos da zona (ríos, montes, pontes...). Coñecer a motivación e o significado dos nomes dos sitios onde vivimos e de onde vimos, onde naceron os nosos devanceiros e que acollerán os nosos fillos, faranos máis conscientes da relación co noso pasado, de como se conformou a nosa sociedade, de como é a natureza en que habitamos, a súa fauna e as plantas. Significará identificármonos mellor como sociedade e como pobo e tamén como individuo, pois todos temos a nosa propia vinculación sentimental cos nosos lugares.

Xosé Ramón López Boullón, o autor do número 5 da colección, correspondente á toponimia de Ames, formou parte do *Proxecto Toponimia de Galicia* e recolleu a microtoponimia do concello de Ames. É un gran coñecedor e divulgador da toponimia de zona.

Asociación Galega de Onomástica

REAL
ACADEMIA
GALEGA

Concello
de AMES

Asociación Galega
de Onomástica